

Een straat als een dorp; een huis als een jas

De architectuur van Centraal Wonen

Sanne van Drenth

MA Kunst en Cultuur; architectuurgeschiedenis

Vrije Universiteit Amsterdam

Voorjaar 2021

Freek Schmidt

Iris Burgers

Ik verklaar hierbij dat deze scriptie een oorspronkelijk werkstuk is, dat uitsluitend door mij vervaardigd is. Als ik informatie en ideeën aan andere bronnen heb ontleend, heb ik hiervan expliciet melding gemaakt in de tekst en de noten.

Utrecht, 2 juli 2021 Sanne van Drenth

Met hartelijke dank aan scriptiebegeleider Freek Schmidt en iedereen die ik voor mijn scriptie heb mogen spreken: Ingrid van Amelsfort, Peter Camp, Eveline Deirkauf, Ton Kusters, Flip Krabbendam, Ben Lindeman, Astrid Neijenhuijs, Aart Oosthoek, Andrea Prins, Rianne Pruis, Marian Verweij, Kees Verweij en Barbara van Sambeek.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	4
Probleemstelling.....	4
Definities en afbakening	5
Stand van het onderzoek	7
Methode en opbouw	8
Deel 1 – Introductie op de architectuur van gemeenschappelijk wonen	11
1 <i>Collectief wonen is van alle tijden</i>	11
Collectieve woonmodellen tegen onrecht en ongelijkheid	11
Moderne collectiviteit	14
Experimenten met woon- en leefgemeenschappen.....	15
Besluit: Collectieve woonmodellen als tegenreactie	17
2 <i>Habitat en een nieuwe vormtaal</i>	23
Forum	23
Herontdekking van de stad.....	26
Inspraak en democratisering	26
Besluit: De verwelcoming van meer complexiteit	28
3 <i>Het alternatief van Centraal Wonen: gematigd utopia</i>	31
Van oproep tot Landelijke Vereniging	31
Internationale inspiratiebronnen voor een nieuwe woonvorm	32
Definities en sociale doelstellingen van Centraal Wonen	33
In de kern sociaal	34
Besluit: ‘Experiment Centraal Wonen eindigt voorlopig met een kater’	37
Deel 2 – De architectuur van vier Centraal Wonen-projecten	40
4 <i>De initiatieffase: van idealen naar visie op het wonen</i>	40
Woonwensen en -idealen.....	40
Het belang van de woningcorporatie, de gemeente en de Rijksoverheid.....	42
Inspraakmethoden	44
Besluit: Geen initiatief zonder idealen	46
5 <i>Het ontwerp: stedenbouw, architectuur en buitenruimte</i>	52
De stedenbouw en architectuur.....	52
Het woonprogramma	55
De buitenruimte	58
Besluit: Ontwerpen voor gemeenschappelijkheid.....	60
6 <i>Het gebruik: onderhoud, aanpassing en transformatie</i>	78
Onderhoud.....	78
Aanpassing van de gemeenschappelijke ruimten	79
Transformatie van de woonvorm.....	80
Besluit: Het gebruik en de uitdagingen voor de toekomst	82
Conclusie	89
Bibliografie	95

Inleiding

'It takes a village to raise a child' is een oud Afrikaans gezegde waarmee wordt bedoeld dat het opvoeden en socialiseren van kinderen de gezamenlijke taak van een gemeenschap is. Niet alleen de ouders, maar ook familieleden, vrienden, kennissen en docenten dragen bij aan de ontwikkeling van een kind. Het citaat is goed van toepassing op een gedachteverschuiving die zich in Nederland in de jaren zeventig voltrok. Lange tijd was in Nederland het nucleaire gezin de hoeksteen van de samenleving en leefden bevolkingsgroepen langs elkaar in verzuilde systemen. In de jaren zestig en zeventig begon de naoorlogse generatie zich te verzetten tegen dergelijke bekrompen en achterhaalde opvattingen. Dit had een bijzondere uitwerking op de woningbouw, waar zich alternatieve ideeën over het wonen manifesteerden. Er ontstonden bijzondere samenlevingsvormen zoals de commune, de woongroep en niet veel later Centraal Wonen. Op de websites van deze inmiddels bijna vijftig jaar oude woonprojecten prijkt niet zelden het *'it takes a village'*-citaat. De *village* verwijst in dit geval naar de woonomgeving als dorp en de bewoners als gemeenschap.

Centraal Wonen is een gemeenschappelijke woonvorm die eind jaren zeventig in Nederland vorm kreeg met de bouw van de eerste projecten. Centraal Wonen is een alternatieve, experimentele woonvorm 'waarbij bewoners bewust kiezen om met elkaar te wonen en waarbij de huishoudens over een zelfstandige woning of wooneenheid beschikken en tevens op één of meerdere niveaus van gemeenschappelijkheid voorzieningen en ruimten met elkaar delen.'¹ Bewoners van Centraal Wonen-projecten vormen in de eerste plaats een gemeenschap op basis van een gedeelde leefomgeving - niet op basis van een specifieke levensovertuiging. Maar de gemeenschappelijkheid reikt verder. Centraal Wonen biedt middels het woningcomplex de sociale structuren voor het vormen van een gemeenschap. Vanaf 1977 tot heden zijn er naar schatting honderd wooncomplexen gerealiseerd die zichzelf Centraal Wonen noemen.²

Probleemstelling

Collectief en gemeenschappelijk wonen zijn de laatste jaren steeds meer in de belangstelling komen te staan, door onder andere de krapte op de woningmarkt en een behoefte van een deel van de bevolking aan een gemeenschap.³ 'In een tijd waarin steeds meer eigen verantwoordelijkheid van de burger wordt verwacht, is gezamenlijk wonen helemaal niet zo'n gek idee', stelt Marit Willemsen in haar artikel over de terugkeer van woongemeenschappen.⁴ In de praktijk stuiten nieuwe collectieve en gemeenschappelijke woonprojecten op enorme barrières. De regelgeving van het Nederlandse woonsysteem is niet alleen ingewikkeld, het is ook dichtgetimmerd.⁵ Tineke Lupi van Platform31

¹ Van Rooijen & Veldkamp 1988, p. 16.

² Het is niet duidelijk is hoeveel woongemeenschappen soortgelijke eigenschappen hebben maar niet de naam Centraal Wonen dragen.

³ Muis, ARCHITECTENWEB, 2021.

⁴ Willemsen 2018a.

⁵ Willemsen 2018b.

stelt dat de regels voor woongemeenschappen ontbreken, waardoor de markt klein blijft.⁶ Woongemeenschappen worden met veel moeite ingepast in bestaande structuren maar krijgen niet de vrijheid die nodig is om het project te laten floreren. Tegelijkertijd ligt er een woningbouwopgave van 100.000 woningen per jaar. De geschiedenis leert dat met zulke enorme bouwopgaves de woningkwaliteit onder druk komt te staan.

Vijftig jaar geleden stond de woningbouw in Nederland voor vergelijkbare opgaves. Eén van de woonvormen die destijds is ontstaan, is Centraal Wonen. Centraal Wonen moest breken door bestaande wet- en regelgeving van de woningbouw en diende een verrijking en verbetering te zijn van de woonkwaliteit. Dat Centraal Wonen een coherente beweging werd in de Nederlandse woningbouw, lijkt heden min of meer vergeten. Tegenwoordig is de beschouwing van Centraal Wonen ondergesneeuwd door en vervlochten geraakt met vele vormen van gemeenschappelijk wonen die in de loop der tijd zijn ontstaan. De geringe aandacht die aan Centraal Wonen-projecten is geschonken doet vermoeden dat het gaat om een gefaald experiment of in het meest positieve geval een voorbijgaande trend. Het heeft echter een gebouwencategorie opgeleverd die de ideeën en idealen over gemeenschappelijk wonen van een specifieke bewoners- en architectengroep uitdraagt. Het vormt een bijzondere schakel in de Nederlandse woningbouw- en architectuurgeschiedenis waarvan kan worden geleerd.

In deze scriptie wordt architectuurhistorisch onderzoek gedaan waarbij Centraal Wonen als bijzondere categorie gebouwen wordt beschouwd en inzicht wordt geboden in de architectuur van deze woonvorm. Daarvoor is gekeken naar het tijdvak waarin het gedachtengoed, de organisatie en de eerste projecten vorm kregen: de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw. Daarbij is de onderzoeksvraag gesteld: hoe heeft Centraal Wonen zich in Nederland als woonvorm in de jaren zeventig en tachtig ontwikkeld en welke architectuurproductie heeft het opgeleverd? De hoofdvraag wordt beantwoord aan de hand van vijf deelvragen: Welke plek heeft Centraal Wonen in de West-Europese geschiedenis van collectief en gemeenschappelijk wonen? Met welke doelstellingen en verwachtingen is het Centraal Wonen-initiatief ontstaan? Hoe gaven architecten en eindgebruikers gezamenlijk een Centraal Wonen-project vorm? Wat zijn de onderscheidende architectuurelementen van Centraal Wonen-projecten? Hoe hebben de bewoners hun Centraal Wonen-project in de loop der tijd aangepast en wat is de huidige staat van de architectuur?

Definities en afbakening

In een korte tijd zijn veel nieuwe collectieve en gemeenschappelijke woonvormen ontstaan.⁷ In deze scriptie zal blijken dat het soms lastig is om goede definities aan de verschillende woonvormen toe te dichten. Deze scriptie hanteert hiervoor het onderscheid tussen ‘collectief’ en ‘gemeenschappelijk’. Het woord ‘collectief’ is ontleend aan het Franse 13^e-eeuwse *‘collectif’* dat ‘bijeenbrengen’ of ‘dat wat verzamelt’ betekent.⁸ ‘Gemeenschappelijk’ komt van het woord ‘gemeenschap’ en betekent ‘het gemeen hebben van iets; omgang;

⁶ Willemsen 2018b.

⁷ Camp 2018.

⁸ Van Veen & Van der Sijs 1997.

samenleving van mensen' en impliceert een meer vrijwillige samenleving dan collectief.⁹ Toegepast op wonen, houdt collectief wonen hypothetisch op bij de oplevering van een gezamenlijk project en kent de gemeenschappelijkheid grenzen bij de economische en politieke doelstellingen; gemeenschappelijk wonen behelst het werkelijke samenleven van een bewonersgroep. Wanneer een project is gestoeld op voornamelijk pragmatische, economische of politieke doelstellingen, hanteert deze scriptie de aanduiding 'collectief'. Wanneer sprake is van een sociale doelstelling en de wens om samen een gemeenschap te vormen, spreken wij van 'gemeenschappelijk wonen'. De historische sleutelprojecten zijn voorbeelden van collectief wonen; Centraal Wonen, is gemeenschappelijk wonen.

Dit onderscheid is gemaakt aan de hand van het Engelse begrip *intentional community* (doelbewuste gemeenschap).¹⁰ Een doelbewuste gemeenschap wordt gevormd wanneer groepen mensen ervoor kiezen om bij of dichtbij elkaar te wonen om een gedeelde levensstijl uit te voeren met een gemeenschappelijk doel.¹¹ Het belangrijkste onderscheidende kenmerk van een doelbewuste gemeenschap is, naast het delen van land of huisvesting, de intentie voor het kiezen van een gedeelde levensstijl. Deze levensstijl, visie, waarden of praktijken kunnen seculier, religieus of spiritueel georiënteerd zijn; georganiseerd rond een politieke partij, activisme of ecologische waarden; en meegaan met de reguliere cultuur of juist ageren tegen de gevestigde cultuur. De gemeenschappen kunnen bottom-up georganiseerd zijn, of door een instelling of instituut zoals de kerk of overheid worden opgericht. Zo beschouwd zijn er talloze doelbewuste gemeenschappen – een studentenhuus kan een doelbewuste gemeenschap zijn, evenals de Israëliëse kibboets, een ecodorp op het platteland of een culturele vrijplaats in een havenloods. In deze scriptie wordt het begrip *intentional community* nauwelijks gebruikt en zal verwezen worden naar *collectief* en *gemeenschappelijk*.

De trend van de diversificatie van collectieve en gemeenschappelijke woonvormen is terug te zien in de recente naamswijziging van de landelijke koepelorganisatie voor Centraal Wonen. Deze is uitgegroeid tot de Vereniging Gemeenschappelijk Wonen en richt zich niet meer alleen op de ondersteuning van Centraal Wonen, maar ook op meer-generatiewoningen, woongroepen, woon-werkprojecten en woonprojecten met een ecologische, religieuze of spirituele insteek. Deze gemeenschappelijke woonprojecten kunnen zich aansluiten bij het netwerk. De Vereniging Gemeenschappelijk Wonen schatte in 2018 dat er ruim tienduizend woongemeenschappen zijn in Nederland.¹² Er is geen zicht op het totale aantal Centraal Wonen project dat vanaf 1977 tot heden is gerealiseerd. Het is niet bekend hoeveel Centraal Wonen-projecten

⁹ Van Veen & Van der Sijs 1997.

¹⁰ De Fellowship for Intentional Community definieert de *intentional communities* als volgt: 'A group of people who have chosen to work together in pursuit of a common ideal or vision. Most, though not all, share land or housing. Intentional communities come in all shapes and sizes, and display amazing diversity in their common values, which may be social, economic, spiritual, political, and/or ecological. Some are rural, some urban. Some house members in a single residence, some in separate households. Some communities raise children; some don't. Some are secular, some are spiritually based, and others are both'. Bron: Christian 2002, p. 6.

¹¹ Metcalf & Christian 2003, p. 671.

¹² Willemsen 2018.

nog functioneren naar hun oorspronkelijke idealen en welke in een andere, meer zelfstandige woonvorm zijn overgegaan of zijn opgeheven.

Vanwege het gebrek aan zicht op deze gebouwencategorie in het heden, alsmede de architectuurhistorische focus van dit onderzoek, is gekozen enkel de eerst gerealiseerde Centraal Wonen-projecten te beschouwen. Dit onderzoek richt zich op een selectie van de eerst gerealiseerde Centraal Wonen-projecten, zoals weergegeven in *Centraal Wonen in beeld deel 1* (1986) door René Krabbe en Paul Flug. Uit de drieënzestig projecten die hierin zijn opgenomen, is voor dit onderzoek een selectie gemaakt die een dwarsdoorsnede van de variëteit binnen Centraal Wonen-projecten representeert. Er is gelet op de pijlers *vroege datering* (gerealiseerd tussen 1977-1982), *aantal bewoners*, *aantal niveaus van gemeenschappelijkheid* en de *afwijkende architectuur ten opzichte van de omringende bebouwing*. Als criterium is gesteld dat de projecten tegenwoordig nog dienstdoen als gemeenschappelijk woonproject, waardoor alle niet-gerealiseerde en opgeheven projecten zijn uitgesloten van het onderzoek.

De vier Centraal Wonen-projecten die voor deze scriptie zijn onderzocht, zijn de Wandelmeent (Hilversum, 1973-1977), de Banier (Rotterdam, 1975-1980), de Meenthe (Tilburg, 1976-1981) en Gemeenschappelijk Wonen (Nieuwegein, 1979-1982). De projecten vormen de basis van mijn bevindingen en ondersteunen het onderzoek met beeldmateriaal en citaten. De Wandelmeent is specifiek van belang omdat dit als sleutelproject voor de Centraal Wonen-beweging kan worden beschouwd. Hier werd als eerste gepoogd de Centraal Wonen-ideeën vorm te geven. De Meenthe is van oorsprong zelfstandig ontstaan, zonder kennis van Centraal Wonen en de Landelijke Vereniging Centraal Wonen. Later bleek de opzet van de Meenthe goed aan te sluiten bij Centraal Wonen en is het project opgenomen in *Centraal Wonen in beeld deel 1*. Gemeenschappelijk Wonen is bijzonder vanwege de omvang, met oorspronkelijk tweehonderd zestig kamers in woongroepen. Wanneer we de definitie van Centraal Wonen van Rooijen en Veldkamp hanteren, valt dit project niet onder Centraal Wonen. Dat het project is opgenomen in *Centraal Wonen in beeld deel 1* zegt iets over de ambiguïteit van de term. Daarnaast is met de renovatie van het project in 2008 gekozen om ook Centraal Wonen-woningen te integreren.

Met deze selectie blijft het overgrote deel van de Centraal Wonen-projecten nog over voor nader onderzoek. Het is goed mogelijk dat een andere gebouweselectie andere resultaten oplevert, zoals andere inspraakmethoden, andere ontwerp oplossingen en ander gebruik door bewoners. Desondanks poogt dit onderzoek een bijdrage te leveren aan de kennis over Centraal Wonen die verder rijkt dan de onderzochte projecten.

Stand van het onderzoek

Onderzoek naar gemeenschappelijk wonen heeft al sinds de jaren zeventig een grote navolging.¹³ Vanwege het experimentele karakter van de verschillende woonvormen zijn veel onderzoekers al in een vroeg stadium betrokken geraakt bij de evaluatie van deze woonprojecten. Onderzoeksgroepen als Co-Lab Research van de Technische Universiteit Delft en het European Network for Housing Research (ENHR) richten zich op wetenschappelijk onderzoek naar

¹³ Vestbro 2000.

‘collaborative housing’. Veel van het gedane onderzoek richt zich op omgevingspsychologie en sociologie in relatie tot de gemeenschappelijke woonvorm, waarbij ook het wooncomplex en de gemeenschappelijke ruimten tot de analyse behoren.

Wat betreft het Nederlandse onderzoek naar deze gebouwencategorie kan gesteld worden dat de ontstaansperiode van Centraal Wonen steeds meer onder de aandacht van ontwerpers en historici komt. In de jaren tachtig vonden al grondige evaluaties van de bouwproductie plaats, waaronder van Centraal Wonen-projecten en andere experimentele woningbouw, aangespoord door de architectuurkritiek.¹⁴ In 2004 werd een architectuurhistorische publicatie uitgegeven onder de naam *De Kritiese Jaren Zeventig*, naar de gelijknamige NAI tentoonstelling, op initiatief van Martien de Vletter. De jaren zeventig en tachtig staan sinds twee jaar volop in de belangstelling bij erfgoedorganisaties, gemeenten en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Met het programma ‘Post ‘65’ wordt onderzoek naar gebouwen uit de periode 1965-1990 gestimuleerd, opdat deze bescherming en waardering verkrijgen voordat grootschalige sloop plaatsvindt. Een aantal Centraal Wonen-projecten wordt besproken in het *Predicaat experimentele woningbouw 1968-1980* (2018) van Barzilay, Ferwerda en Blom.

In architectuurhistorische publicaties over de jaren zeventig en tachtig wordt Centraal Wonen slechts oppervlakkig besproken of geheel niet benoemd. Veeleer gaat het over woningnood, leegstand, krakers en de stadsvernieuwingsopgave. Onderzoek dat zich specifiek op Centraal Wonen richt, stamt uit de beginperiode en is gefocust op de verbetering van financiële, bestuurlijke en sociale aspecten. Omvangrijk onderzoek uit deze periode komt van het proefschrift *Centraal Wonen in Nederland* (1991) van Beatrice Kesler, onderzoekster in de vakgroep Wonen aan de Universiteit van Wageningen. Dit proefschrift is zeer bruikbaar voor het onderzoek naar de beginjaren van Centraal Wonen. Na die tijd is Centraal Wonen op academisch vlak min of meer in de vergetelheid geraakt.

Methoden en opbouw

In deze scriptie wordt Centraal Wonen onderzocht in twee gedeelten. Het eerste gedeelte omvat de hoofdstukken 1, 2 en 3 en plaatst Centraal Wonen in de architectuurhistorische context. Het tweede gedeelte van deze scriptie beslaat de hoofdstukken 4, 5 en 6 en onderzoekt vier Centraal Wonen-projecten.

Het eerste hoofdstuk vangt aan met een typologisch overzicht van collectieve woonvormen, dat grotendeels is gestoeld op de publicatie van Susanne Schmid (red.), *A History of Collective Living* (2019). Deze publicatie geeft een goed beeld van de ontwikkeling van collectief wonen in de architectuurgeschiedenis vanaf 1800 tot 2010. Hieruit zijn de belangrijkste woonmodellen gedestilleerd die mijns inziens de architectuurhistorische voorlopers zijn voor Centraal Wonen. Daartoe bespreekt het eerste hoofdstuk zeven stedenbouwkundige en bouwtypologische woonmodellen van 1800 tot 1980. De gebeurtenissen in hoofdstuk twee markeren een omslag in de

¹⁴ Tentoonstelling *Architectuur en planning. Nederland 1940-1980* in het paleis op de Dam; Barbieri 1983; Van Dien (red.) 1984.

architectuurgeschiedenis van collectiviteit naar meer gemeenschappelijkheid in nieuwe woonprojecten. De ontwikkeling die in het eerste hoofdstuk al kort is aangestipt, wordt in het tweede hoofdstuk verder uitgediept met ontwikkelingen in de architectuurpraktijk en -theorie. Deze twee hoofdstukken zijn een vertelling van de architectuurgeschiedenis aan de hand van sociaal-maatschappelijke gebeurtenissen, theorieën en concrete gebouwen. Overzichtswerken die hiervoor zijn geraadpleegd, zijn onder andere de publicaties van Barbara Lane (*Housing and Dwelling*, 2007) en Harry Mallgrave en David Goodman (*An Introduction to Architectural Theory*, 2011), aangevuld met publicaties over de Nederlandse context, zoals Hugo Primus' *Nederlandse Woontheorieën* (1984) en Ab van Diens (red.) *Nederlandse architectuur en stedenbouw '45-'80: opstellen, vraaggesprekken, documentatie*. Het derde hoofdstuk bespreekt de ontstaansgeschiedenis van Centraal Wonen, waarvoor gebruik is gemaakt van het recent verschenen *Cluster Cohousing Revisited* (2019) van Dorit Fromm en Els de Jong en het proefschrift van Beatrice Kesler, *Centraal Wonen in Nederland* (1991), die de beginjaren van Centraal Wonen en de oprichting van de Wandelmeent hebben onderzocht.

Het tweede gedeelte van deze scriptie omvat het onderzoek naar vier Centraal Wonen-projecten: de Wandelmeent, de Banier, de Meenthe en Gemeenschappelijk Wonen. Achtereenvolgens zijn cruciale elementen voor de architectuur belicht in de initiatieffase (hoofdstuk 4), in het ontwerp (hoofdstuk 5) en het gebruik van het gebouw (hoofdstuk 6). De hoofdstukindeling in fasen is gemaakt in de loop van het onderzoek, waarin steeds duidelijker werd dat de gebouwen niet als artefact in de tijd kunnen worden beschouwd, maar tot op heden veranderlijk zijn door de aanpassingen van bewoners. De opvattingen van Stewart Brand (*How Buildings Learn: What Happens After They're Built*, 1994) over de tijdelijkheid en aanpassing in de westerse architectuur hebben bovendien als inspiratie gediend in de opzet en het uitgangspunt van dit onderzoek. Centraal Wonen is hierdoor benaderd als dynamisch project dat start bij het initiatief, begint bij de oplevering en pas echt gaat leven met de eerste aanpassingen aan het gebouw.

Het onderzoek naar deze projecten bestaat grotendeels uit interviews met (oud)bewoners die de initiatieffase hebben meegemaakt of op een andere manier affiniteit hebben met het ontwerp. Er zijn vraaggesprekken gevoerd met architect Flip Krabbendam en medewerker bij woningcorporatie Jutphaas Wonen Astrid Neijenhuijs, zodat het perspectief van andere partijen betrokken bij Centraal Wonen ook is meegenomen. Er is een vraaggesprek gevoerd met Rianne Pruis, die als kind opgroeide in Centraal Wonen Apeldoorn, om kennis te nemen van een project dat een minder succesvol verloop heeft gekend. Ook is gebruik gemaakt van archiefmateriaal van Centraal Wonen uit het Nieuwe Instituut en artikelen uit het tijdschrift van de Landelijke Vereniging Centraal Wonen *Gevoon Anders*. De publicatie van Peter Camp (*Wonen in de 21ste eeuw*, 2018) heeft geholpen om Centraal Wonen te plaatsen in de huidige ontwikkelingen rondom collectief en gemeenschappelijk wonen.

Tot slot wordt aan de hand van de antwoorden op de deelvragen beschreven welke architectuurproductie Centraal Wonen heeft opgeleverd, aan de hand van de vier onderzochte projecten, en welke architectuurhistorische, cultuurhistorische en architectonische waarde deze bevat. Dit onderzoek hoopt

daarmee een bijdrage te leveren aan de kennis over Centraal Wonen, voor zowel de architectuurgeschiedenis als voor de huidige woningbouwopgaven.

Deel 1 – Introductie op de architectuur van gemeenschappelijk wonen

1 | Collectief wonen is van alle tijden

Om Centraal Wonen als gemeenschappelijke woonvorm te kunnen begrijpen, is het van belang terug te kijken naar historische vormen van collectief wonen. Hoewel de belangrijkste intenties voor Centraal Wonen zijn ontstaan in de naoorlogse jaren, zijn al eerder patronen in de geschiedenis te herkennen die zich in Centraal Wonen-projecten herhalen. Lange tijd was het een vanzelfsprekendheid om met een grote groep te wonen. Het vormen van een gemeenschap ligt aan de basis van het menselijk bestaan. Jagers en verzamelaars leefden in nomadische groepen, tot zij zich gezamenlijk konden vestigen op een vaste plaats. De eerst gedocumenteerde gemeenschap uit de Westerse geschiedenis is ‘Homakoeion’, gesticht door Pythagoras in Zuid-Italië in ongeveer 52 v. Chr.¹⁵ Het merendeel van de huishoudens vormde echter geen *intentional community*, maar leefden desondanks samen. In latere eeuwen woonden mensen in grote huishoudens met bedienden, meiden, knechten, familieleden en gasten. Bewoners hadden doorgaans geen privévertrekken en waren nooit werkelijk alleen. Het werken in en rond de woning was voor velen een manier om te overleven. Het was pas in de achttiende eeuw dat wonen en werken voorgoed van elkaar werden losgekoppeld. Werken vond plaats in werkplaatsen of fabrieken en niet langer in of aan huis. Het is een relatief moderne verworvenheid dat de woning ook een plek van rust en recreatie is.

Dit hoofdstuk duidt zeven toonaangevende West-Europese collectieve woonvormen in de architectuurgeschiedenis vanaf 1800 – de periode dat het wonen in grote, collectieve huishoudens niet meer de norm is. Achtereenvolgens bespreekt dit hoofdstuk de collectieve nederzettingen van de Franse utopisch socialist, Sir Ebenezer Howards tuinstadmodel, de coöperatieve keukenhuizen, de wijkgedachte, moderne luxe residentiele hoogbouw, de communebeweging en tot slot de sociale woongemeenschappen uit de jaren zestig en zeventig in Noord-West Europa. Deze woonvormen zijn gedestilleerd uit het overzicht van Susan Schmid (red.) en vormen mijns inziens de historische voorlopers op Centraal Wonen.¹⁶ De te bespreken woonvormen zijn zowel stedenbouwkundige modellen, gebouwtypen als levenswijzen uit de periode 1800 tot 1980, toegelicht aan de hand van historische gebeurtenissen, theoretische werken en concrete gebouwen. Dit hoofdstuk geeft inzichten in de terugkerende motieven voor het ontstaan van nieuwe collectieve en gemeenschappelijke woonvormen.

Collectieve woonmodellen tegen onrecht en ongelijkheid

Tussen het begin en einde van de negentiende eeuw ontstonden onder enkele vroege socialist, fabrieksondernemers en feministen gedachten over

¹⁵ Metcalf & Christian 2003, p. 671.

¹⁶ Schmid 2019.

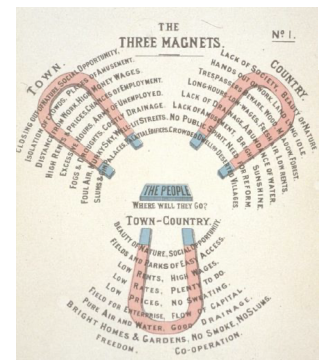
alternatieve samenlevingsvormen. De arbeidersklasse leefde in overbevolkte krottenwijken. Alleen de fabrikanten en andere rijken profiteerden van het succes van de industrialisatie. Voor vrouwen gold een dubbele taak met het werken in loondienst, het zorgen voor het huishouden en de opvoeding van kinderen. Met de voortzetting van de industrialisering en het leven en werken in (industrie)steden, werd rond 1900 vanuit politieke intenties gestreefd de kwaliteit van huisvesting te verbeteren en sociale stabiliteit te vergroten.¹⁷

Franse utopisch socialisten wilden de ongelijkheid veroorzaakt door het kapitalistische systeem wegwerken en ontwierpen nieuwe nederzettingen waar het wonen en werken op socialistische wijze waren georganiseerd, op basis van zelfvoorziening en het delen van faciliteiten, en waar van ellende en onrecht geen sprake was.¹⁸ Charles Fourier (1772-1837) wordt beschouwd als de eerste utopisch socialist met zijn ideeën over een gemeenschap gebaseerd op lokale en individuele vrijheid waarover hij in 1808 in *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales* publiceerde.¹⁹ Het gezin was volgens Fourier niet de enige of meest wenselijke vorm van samenleven, wat hij concludeerde uit zijn observaties van industriesteden. Daar vocht iedere familie om te overleven. In zijn plan voor de *phalanstère* zouden 1600 bewoners de krachten bundelen in lokale coöperatieve zelfvoorzienende gemeenschappen, waar zij enkel de noodzakelijke landbouw- en industrieproducten zouden produceren en de winst zou worden verdeeld naar inspanning en lasten van het werk. De *phalanstère* was in zijn ontwerp een paleisgebouw met appartementen van verschillende grootten en met verschillende plattegronden, waar ouderen, kinderen en werknemers collectief werden gehuisvest (afb. 1).²⁰ Daarnaast waren er werkplaatsen en collectieve voorzieningen, zoals een bibliotheek en een keuken. Hoewel zijn eigen ontwerp nooit is gerealiseerd, heeft Fouriers gedachtengoed navolging gekregen in Amerika, waar enkele *phalanstères* zijn gerealiseerd.²¹

De projecten van de utopisch socialisten waren de voorlopers van wat in 1900 op grote schaal diende te gebeuren. In 1898 verschijnt *To-Morrow: A Peaceful Path to Real Reform* van de Britse Sir Ebenezer Howard (1850-1928), een invloedrijke publicatie voor de stedenbouw. Net als de eerdere opvattingen van de Franse utopisten kan zijn publicatie worden beschouwd als alternatief op de problemen van de industriële stad. Howard beoogde sociale hervormingen teweeg te brengen met stedelijke collectieve woonomgevingen – *garden cities* – in het belang van de arbeiders.²² Het centrale idee van de tuinstad was een coöperatief georganiseerde stad voor ongeveer 58.000 inwoners, omringd door perifere kleinere groene steden voor 32.000 inwoners. De grond zou in handen van de bewoners komen, zodat eventuele winst van een stijgende grondwaarde werd gebruikt voor het algemeen belang van het collectief.²³ De tuinstad

Afb. 1

Afb. 2

¹⁷ Pas vanaf de late jaren 1890 werd het socialisme een min of meer coherente politieke maatschappijvorm en werden antisocialistische wetten ingetrokken. De ideologische onderdrukking is volgens Schmid de reden dat in de tweede helft van de negentiende eeuw amper woningen met collectieve ruimten zijn gerealiseerd. Bron: Schmid et al. 2019, p. 112.

¹⁸ Schmid et al. 2019, p. 27.

¹⁹ Kirkup 1913, p. 31; Fourier 1841.

²⁰ Uhlig 2000, p. 42.

²¹ Brook Farm in Massachusetts (1841-1846) en de Noord-Amerikaanse Phalanx bij Red Bank in New Jersey (1843-1856).

²² Blom et al. 2004, p. 14.

²³ Howard 1989, pp. 20-1.

combineerde van de voordelen van de stad en het platteland, met ruimte voor woningen, industrie en landbouw (afb. 2).

Hoewel de focus lag op de huisvesting van arbeidersfamilies en -gezinnen, betreft de tuinstad een stedelijk ordeningsmodel dat de krachten van het collectief bundelt en benut ten goede van het collectief. Bovendien werden tuinen aangelegd om de zelfvoorziening van bewoners te vergroten en werden woningen uitgerust met collectieve voorzieningen, zoals vergaderruimten, bibliotheken en marktplaatsen.²⁴ Vermoedelijk was dit niet enkel ter bevordering van het alledaagse leven van het gezin en het collectief, maar een manier van opvoeding.²⁵ In de loop van de tijd bleken de uitgebreide collectieve voorzieningen en gedecentraliseerde huishoudelijke zorg overdreven socialistisch voor opdrachtgevers, coöperaties en vakbonden.²⁶

Ongeveer gelijktijdig met de publicatie van Howards ideeën over de *garden cities* worden de eerste coöperatieve keukenhuizen gebouwd in Noord-West Europa. De opvattingen achter deze woonvorm waren nauw verbonden met de eerste feministische golf (1850-1940). Feministische theoretici en filosofen zoals Melusina Fay Peirce (1836-1923), August Bebel (1840-1913) en Lily Braun (1865-1916) wezen op de ondergeschikte rol van de vrouw en bedachten alternatieven voor het wonen.²⁷ De kern van de betogen is, zoals Fourier al in 1808 stelde, dat de gelijke behandeling van man en vrouw pas kon geschieden als een vrouw werd bevrijd van haar huishoudelijke taken.²⁸

Met het coöperatieve keukenhuis werd de huishouding gecollectiviseerd en namen vrouwen deel aan debatten over het huisvestingsbeleid.²⁹ Het waren veelal gezinsflats met kleine appartementen die zonder de maaltijdverzorging en andere diensten niet als zelfstandige woningen konden functioneren. Het politieke klimaat bracht verschillende Europese steden ertoe een coöperatief keukenhuis te realiseren, waaronder Zweden, Denemarken en Nederland. In Amsterdam werd in 1927 Het Nieuwe Huis gebouwd aan het Roelof Hartplein,

²⁴ Schmid et al. 2019, p. 126.

²⁵ Prins 2021, p. 35.

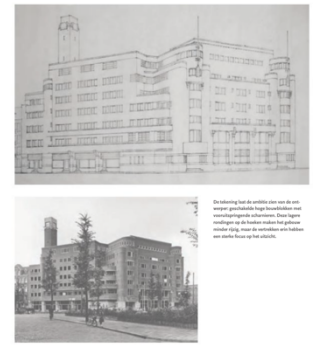
²⁶ Petsch 1989, p. 80.

²⁷ Melusina Fay Peirce (1836-1923), Amerikaanse schrijfster, sociaal wetenschapper en feministe, ontwikkelde een coöperatief huishoudelijk model. Het 'cooperative housekeeping', dat zij in 1868 muntte in het tijdschrift *Atlantic Monthly* bouwde voort op arbeidersbewegingen en consumentencoöperaties. Haar model richtte zich echter op het gemeenschappelijk uitvoeren van huishoudelijke taken als koken, wassen en naaien, tegen een loon en de goederen en diensten zouden aan de leden worden verkocht met gedeelde winst. Daarmee verdienden vrouwen een eigen loon en kon de bespaarde tijd buitenshuis worden doorgebracht. De Duitse socialist August Bebel (1840-1913) is van grote invloed geweest op het socialisme in West-Europa als oprichter van de Sociaal-Democratische Partij (SPD) van Duitsland. In *Die Frau und der Sozialismus* (1883; De vrouw en het socialisme), pleit hij voor een collectieve woonvorm met gemeenschappelijke voorzieningen waardoor de vrouw werd bevrijd van tijdrovende arbeid – een idee dat volgens hem in de Verenigde Staten reeds was uitgewerkt. De Duitse schrijfster en politica Lily Braun (1865-1916) bracht de ideeën van het uitbesteden van huishoudelijke taken naar een hoger niveau, door haar theorie te introduceren op het Zurich Congress on Labor Safety in 1897. Haar theorie richtte zich op de herijking van het moederschap, met publicaties als *Die Frauenfrage: Ihre geschichtliche Entwicklung und ihre wirtschaftliche Seite* (1901), *Die Mutterschaftsversicherung: ein Beitrag zur Frage der Fürsorge für Schwangere und Wöchnerinnen* (1906) en *Mutterschaft. Ein Sammelwerk für die Probleme des Weibes als Mutter* (1912). Ook haar argument richtte zich op de dubbele taak die vrouwen ervoeren met werk in loondienst, het huishouden en opvoeden. Braun bepleitte de bescherming van het moederschap en de recht van een vrouw op haar eigen lichaam en seksualiteit, inclusief de keuze voor een partner en het recht op anticonceptie en abortus. Bron: Schmid et al. 2019, p. 81.

²⁸ Fourier 1808, p. 190.

²⁹ Zie: Terlinden & Von Oertzen 2006, p. 59.

ontworpen door Barend van den Nieuwen Amstel (1883-1957) (afb. 3). Dit gebouw had verschillende collectieve voorzieningen, zoals de Amsterdamse Coöperatieve Keuken (ACK). Anders dan gangbare centrale-keukenhuizen woonden er geen gezinnen maar alleenstaanden. Het coöperatieve keukenhuis werd door professionele kringen ondersteund, maar is in de praktijk nooit als realistisch woningtype doorgebroken. In de realiteit waren het mannen die bepaalden of het gezin naar zo'n woningtype verhuisde.

Afb. 3

Moderne collectiviteit

In de Nederlandse naoorlogse woningbouwontwerpen werd vanaf de jaren vijftig de 'wijkgedachte' geïntroduceerd, een stedenbouwkundig ordeningsmodel en sociologische theorie over gemeenschapsvorming. Het voerde terug op het gedachtengoed van Ebenezer Howard die met *garden cities* beoogde complete stedelijke collectieven te realiseren.³⁰ Het centrale idee van de wijkgedachte was de opdeling van de stad in hiërarchieën en schalen. Een stad bestond uit wijken, wijken bestonden uit buurten, en elke buurt moest functioneren als een dorp. Die wijken en buurten moesten duidelijk begrensd zijn en een school, een kerk, winkels en lokale instellingen herbergen. In Nederland werd de wijkgedachte in 1946 uitgewerkt door een studiegroep onder leiding van ir. A. Bos, directeur van de Rotterdamse Dienst Volkshuisvesting, in *De stad der toekomst, de toekomst der stad*.³¹ In het rijk geïllustreerde *Wij en de wijkgedachte* (1949) W.F. Geyl werd het gemeenschapsidee van de wijkgedachte een wijdverspreid concept (afb. 4).³²

Afb. 4

Het doel van de wijkgedachte was de snel groeiende steden en naoorlogse wijken te stabiliseren door er gezonde gemeenschappen van te maken. Door de stad zowel ruimtelijk als sociaal op te delen in inzichtelijke structuren zouden bewoners er tevreden en meer betrokken kunnen wonen. In de praktijk bleek het dagelijks leven van de bewoners in wederopbouw- en uitbreidingswijken niet beperkt tot hoofdzakelijk de buurt of de wijk, maar verspreidde zich over de stad.³³ Hoewel wijken en buurten in de realiteit niet zijn los te weken van de stad, is het opvatten van de buurt als dorp een wezenlijke stap in de richting van sociale gemeenschapszin.

Ook op gebouwniveau experimenteerden architecten met dit gemeenschapsconcept om de sociale interactie tussen de bewoners te stimuleren en het gevoel van isolatie en anonimiteit in de moderne wederopbouw wijken te verminderen. Dit werd voornamelijk toegepast in luxere hoogbouw, die bestemd was voor hoogopgeleide of welvarende echtparen.³⁴ Deze luxe naoorlogse flatgebouwen bevonden zich doorgaans op een (binnen)stedelijke locatie aan een park of vijver en werden ontworpen door bekende architecten. De woningen hadden meer kamers, een moderne Bruynzeelkeuken en badkamer met ligbad. Deze flats hadden grotere hallen waar bewoners elkaar konden ontmoeten en collectieve voorzieningen, zoals droog- en wasruimten, een zonneterras, autogarages en een huismeester. De

³⁰ Blom, Jansen & van der Heiden 2004, p. 14.

³¹ Bos & Oud 1946.

³² Geyl 1949.

³³ Van der Lans, CANONSOCIAALWERK.EU, 2007.

³⁴ Lips 2021, p. 17.

Parkflat Zuiderhout in Haarlem (1960) van architect Henri Tino Zwijs (1900-1992) is hier een voorbeeld van (afb. 5).³⁵ De collectieve voorzieningen duiden op het geloof van architecten dat ook in hoogbouw een gemeenschap kon ontstaan. In de praktijk kwam dit doorgaans niet verder dan een geënceneerde omgeving, waar een gemeenschap niet of nauwelijks van de grond kwam.³⁶

Afb. 5

Experimenten met woon- en leefgemeenschappen

Vanaf het midden van de jaren zestig ontstond er een opleving van de commune. Dit is een leefgemeenschap die in alle culturen en tijden opduikt, maar bijzonder aanwezig was in Europa in de periode na de wederopbouw.³⁷ De verklaring voor deze opleving is een naoorlogse generatie onderwezen jongeren die zich verzetten tegen de (middenklasse) generatie van hun ouders en de gevestigde sociale patronen door te streven naar verandering, participatie en emancipatie.³⁸ De jongere generatie wilde op een andere manier wonen en leven dan in de geldende gezinsstructuren. Thema's als duurzaamheid, spiritualiteit en gelijkwaardigheid waren inspiratiebronnen voor nieuwe levensstijlen. Door de achterblijvende huizenmarkt begonnen sommigen een alternatieve leefvorm in laaggeprijsde appartementen uit het einde van de vorige eeuw.³⁹ Dit gebeurde onder andere in communes: woon- en leefgemeenschap die bij de oprichting een experimenteel karakter draagt, uit minimaal drie leden bestaat, waarbij tussen de leden een zekere mate van territoriale verbondenheid bestaat en zij elkaar ondersteunen, delen in of vrijheid verlenen op het gebied van seksualiteit, de voortplanting, de opvoeding, de productie- en consumptie en/of emotioneel-affectieve opvang.⁴⁰

Voor de ruimtelijke uitwerking van communes en woongroepen werd veelal gediscussieerd over een nieuwe verdeling van privacy. Welke ruimten van de woning wel en niet met elkaar zouden worden gedeeld, hing samen met het experimenteren met nieuwe levensstijlen als alternatief op het gezinsleven. Het uitgangspunt was de verbetering van de onderlinge relaties en gelijkwaardigheid van de bewoners. In sommige (extreme) gevallen werden alle ruimten met elkaar gedeeld. Gangbaarder was dat er enige afspraken over privacy waren, zoals het hebben van een eigen slaapkamer. In het verlengde daarvan was de woning van een commune een uiting van de doelstelling die de groep beoogde. De functies die de bewonersgroep aan de verschillende ruimtes toedeelden stonden in het teken van wonen én de uitoefening van een gedeelde levenswijze (afb. 6). Zo bezat een politieke commune eerder een doka en werkruimten en een ecologische commune een moestuin. De fysieke ruimte moest in dienst

Afb. 6

³⁵ Lips 2021, p. 17.

³⁶ Schmid et al. 2019, p. 147.

³⁷ Cramwinckel-Weeda 1976, p. 29.

³⁸ Schmid et al. 2019, pp. 192-194.

³⁹ Een andere woonvorm in deze periode was de kraakbeweging, waarbij krakers en actievoerders zich organiseerden voor de bezetting en bewoning van leegstaande panden. Zij vormden soms ook een commune, maar deze grenzen zijn meer fluïde. Zie: Eric Duivenvoorden, *Een voet tussen de deur. Geschiedenis van de kraakbeweging 1964-1999*, Amsterdam (De Arbeiderspers) 2000.

⁴⁰ Cramwinckel-Weeda benoemde als motieven voor het vormen van een commune religieuze, politieke en 'op eigen groep gerichte affectieve motieven', waarvan de laatste twee het motief vormden voor de communes die in Nederland werden opgericht in de jaren zestig. Sommige communes ontstonden door de ideologieën van één denker, maar in de meeste gevallen werden de ideeën van aanstaande leden uitvoerig besproken en geïntegreerd in de leefgemeenschap. Bron: Cramwinckel-Weeda 1976, p. 14; Cramwinckel-Weeda 1976, p. 34.

staan van de activiteiten, consumptie- en werkpatronen die de commune ambieerde.⁴¹

Communes beschouwden zichzelf vanaf de jaren zeventig liever als woongroep.⁴² De afkeer van de communes kan worden verklaard door de negatieve nieuwsberichten en associaties die rondom de verregaande collectivisering kleefden.⁴³ Communes experimenteerden met het delen van elkaars partners, antiautoritaire opvoeding en drugsgebruik was geen taboe. Deze experimenten leidden nieuwe tot inzichten, zoals dat kinderen weldegelijk gebaat zijn bij enige autoriteit en het belang van een groep het belang van een individu in de weg kon staan. Er vond ook een interne afbrokkeling van de communebeweging plaats, door de afnemende betrokkenheid van communes bij de politiek, een ‘generatiekloof’ en het conflict over de toekomstige richting van het activisme.⁴⁴ De ‘uit de mode geraakte’ communes ging over in andere woonvormen en vormen van activisme.⁴⁵ Projecten met een lossere vorm van gemeenschappelijk leven met een iets georganiseerder karakter volgden de communes op.

In de jaren zeventig ontstonden in West-Europa nieuwe collectieve en gemeenschappelijke woonvormen met een sociale doelstelling. Na de intrede van ideologische communes aan het einde van de jaren zestig, waren de nieuwe projecten georganiseerder en professioneler van karakter. Deze projecten onderscheiden zich van voorgaande collectieve woonvormen door de actieve behoefte van bewoners om te participeren binnen de woongemeenschap, of zelfs op buurt- of wijkniveau, als hoofddoelstelling. In Noord-Europa ontstonden onder verschillende namen soortgelijke projecten, waarvan de *bofællesskab* (leefgemeenschap) in Denemarken een grote impuls heeft gegeven aan een beweging die later als *cobousing* bekend werd in de Verenigde Staten. In Nederland ontstond Centraal Wonen, dat veel overeenkomsten heeft met de *bofællesskab*- en *cobousing*-projecten. Deze projecten hebben overeenkomstig dat zij zich richten op het huisvesten van het gezin en deze willen ‘openen’ voor een groter sociaal burennetwerk. Omdat de huizenmarkt achterbleef bij de maatschappelijke veranderingen en wijzigende woonbehoeften, verenigden bewoners zich in *bottom-up* initiatieven. Zij ontwikkelden hun eigen woonplan voor een nieuwbouwproject, in samenwerking met architect en de lokale overheid.

Een van de eerste projecten in Nederland die tot deze categorie behoort zijn de negen experimentele flats in Overvecht te Utrecht, ontworpen door H.W.M. Janssen (afb. 7). Voor elke vier appartementen was er een grote hal die naar wens kon worden ingericht voor gemeenschappelijk gebruik (afb. 8). Deze ruimte was onderdeel van het bouwprogramma en aanpasbaar op initiatief van

Afb. 7

Afb. 8

⁴¹ Lee 2016, p. 186.

⁴² Kleyn 1973, p. 13.

⁴³ Anoniem 1975, p. 3.

⁴⁴ De dynamiek rondom de sociale bewegingen was in de jaren zeventig minder hoog dan in de jaren zestig en de communes moesten zich zowel op hun interne organisatie richten als externe doelstellingen zoals deelname aan de lokale politiek. Nieuwe toetreders tot de communes hadden soms andere doelstellingen en ideeën over een tegencultuur en gemeenschapsleven. Tegelijkertijd waren er minder belangstellenden voor het leven in communes, raakten hun netwerken verzwakt en werd het moeilijker om deze projecten levensvatbaar te maken.

Bron: Lee 2016, p. 183.

⁴⁵ Engelhard 2016, p. 436.

de bewoners.⁴⁶ Kenmerkend voor deze gemeenschappelijke woonvormen was dat ruimten of functies die doorgaans voor het gebruik van het gezin behouden waren, nu opengesteld werden voor de woongemeenschap, zoals de keuken en de wasruimte. Daarnaast waren de gemeenschappelijke ruimten van deze nieuwe woonmodellen gericht op recreatie, zoals woonkamers, hobbykamers en grote tuinen. Ieder huishouden beschikte over een eigen woning.

Besluit: Collectieve woonmodellen als tegenreactie

Deze uiteenzetting van historische collectieve woonmodellen laten zien dat collectiviteit in het wonen terugkeert in alle tijden. Wonen in een gemeenschap was zelfs de norm voor 1800. Na 1800 is collectief wonen een daad van verzet, een tegenreactie of op zijn zachtst gezegd een alternatief voor de geldende leefomstandigheden. Het lijkt er zelfs op dat de besproken projecten een ontwerpoplossing boden tegen terugkerende problemen: een slechte huisvestingssituatie van arbeidersgezinnen en een ongezonde of ongewenste levensstijl. De besproken voorbeelden gingen uit van een collectief in een buurt of woongebouw om een bepaald doel te bereiken, zoals een kwalitatieve verbetering van de woning en leefomstandigheden, het verlichten van de huishoudelijke taken voor de vrouw, het beschermen van bewoners tegen hoge huren of prijzen van de bouwgrond in de stad en het tegengaan van anonimiteit en soberheid van de woonomgeving door te denken in gemeenschapsstructuren. Dit resulteerde in de collectivisering van taken en voorzieningen die normaliter waren toebedeeld aan individuele huishoudens, zoals een gemeenschappelijke keuken, wasruimte of (moes)tuin.

Het bieden van deze nieuwe verworvenheden betekende soms ook dat bewoners onbewust een bepaalde leefstijl kregen aangemeten en iets van hun eigen wensen dienden in te leveren. Veel van deze collectieve woonvormen, met name de *Familistère* en *Garden City*, waren paternalistisch in de manier waarop de exploitant de werknemers-bewoners in de levensstijl van goede burger dwarde, wat betekende dat zij deugdzaam en in gezinsstructuren moesten leven.⁴⁷ Communebewoners leverden soms flink in op privéruimte en privébezittingen. Wat de besproken woonmodellen gemeen hebben, is dat zij zijn ontstaan vanuit emancipatiegolven in het belang van achtergestelde bewonersgroepen (arbeiders, vrouwen, jongeren) of deze hebben aangewakkerd.

De elementen van collectiviteit in de Centraal Wonen-projecten, die in de hoofdstukken drie tot en met zes worden toegelicht, zijn zo beschouwd geen nieuw fenomeen in de geschiedenis van de woningbouw, maar al veel eerder toegepast in verschillende woonmodellen. Het vormen van een collectieve woonvorm was eerder gestoeld op financiële, politieke of maatschappelijke doelstellingen. Het vormen van een gemeenschap *an sich* – een sociale doelstelling – was niet het einddoel. Dit gegeven is van belang voor het begrijpen en plaatsen van Centraal Wonen en de volgende gemeenschapsgolf in

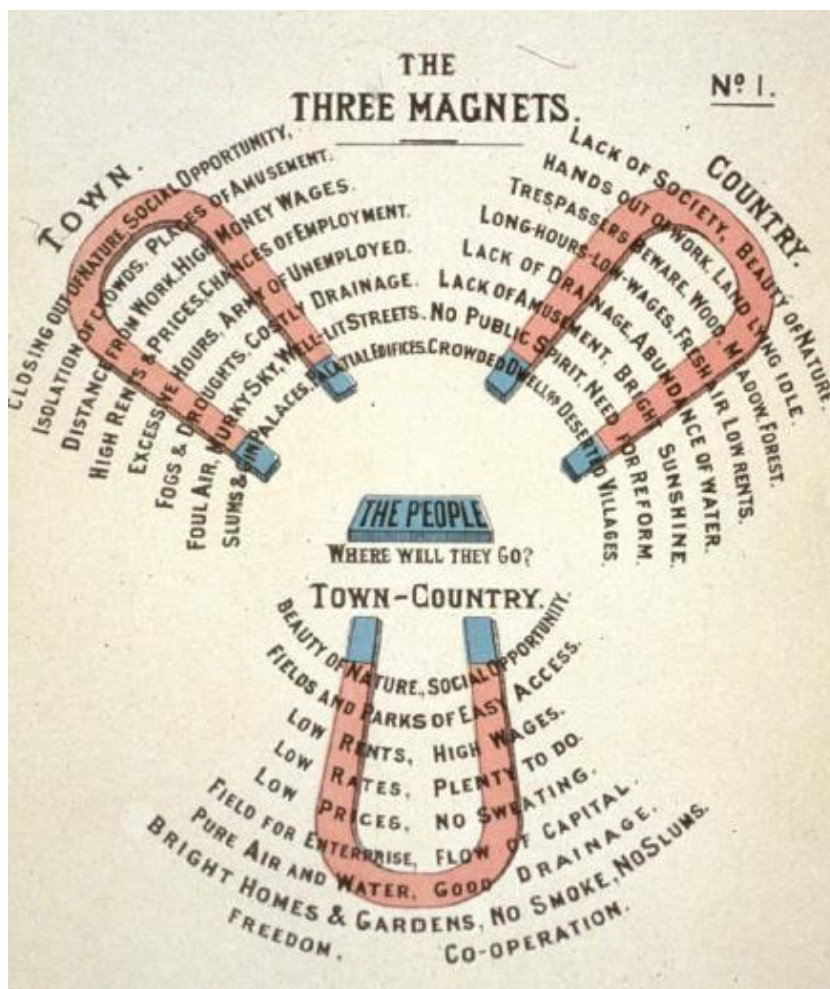
⁴⁶ Mühlestein 1986, p. 72.

⁴⁷ Ook in modernistische wijken zijn hier voorbeelden van. Wonen in het stijlicoon van het modernisme in Nederland, Nagele in de Noordoostpolder door architectengroep De 8 en Opbouw, was niet voor iedereen weggelegd. Bewoners werden geselecteerd op leeftijd, burgerlijke staat en gezinssituatie. Een goede reputatie en betrokken rol in de gemeenschap waren ook van belang.

de woningbouw. Centraal Wonen onderscheidt zich van de besproken historische woonvormen door de veranderende context in de jaren zestig en zeventig, waarin meer democratische en sociale doelstellingen ontstonden voor woongemeenschappen. Bij Centraal Wonen was het vormen van een gemeenschap het doel. De historische sleutelprojecten zijn voorbeelden van collectief wonen; Centraal Wonen, is gemeenschappelijk wonen.

Afb. 1 | Charles Fourier, Phalenstère (gravure), z.p., z.d. (afbeelding: H.Fugère/Ch. Daubigny, Houghton bibliotheek, Harvard Universiteit).

Afb. 2 | 'The three magnets. people, where will they go?' (tekening) (afbeelding: Ebenezer Howard, Garden Cities of To-Morrow, 1902).

En U kunt daar wonen! Het flatgebouw, dat in de komende lente gereed komt, bevat namelijk 50 grotere en kleinere flats, die alle te koop zijn! De flats zijn verdeeld over 9 verdiepingen boven de begane grond, die via een ruim trappenhuis of met 2 moderne personenliften, die eveneens toegang geven tot het fraai begroeide dakterras, bereikbaar zijn. Het gebouw is met alle vereiste service-ruimten uitgerust: autoboxen, rijwielberging, wasautomatiek, logeerkamers en woning voor de huisbewaarder. Ook de verbindingen zijn ideaal: Het complex ligt vlak bij de uitvalswegen naar Amsterdam, Den Haag en Zandvoort. Er is tevens een directe busverbinding (halte voor het gebouw) met centrum en station van Haarlem!

Afb. 5 | Henri Tino Zwiers, Parkflat Zuiderhout (exterieur), 1960, Haarlem (foto: H. van Saane en H. Th. Fibbe, 1959).

Afb. 6 | Maaltijd in het complex van de Baghwan-commune (interieur), Havenstraat 2-8 (foto: Frans Busselman/Stadsarchief Amsterdam, 28 oktober 1984).

Afb. 7 | Gemeentelijke Bouwen woningdienst; W.A.H.W.M. Janssen, J.J.A. Smets, Experimentele Flats (exterieur), 1968-1970, Utrecht (foto: J.P van Alff/Het Utrechts Archief, 1974).

Afb. 8 | Gemeentelijke Bouwen woningdienst; W.A.H.W.M. Janssen, J.J.A. Smets, Experimentele Flats (interieur van de centrale hal), 1968-1970, Utrecht (foto: Het Utrechts Archief, 1974).

2 | Habitat en een nieuwe vormtaal

Uit het voorgaande hoofdstuk is gebleken dat collectieve woonmodellen niet afwezig zijn in de geschiedenis, maar ook nooit meer de norm zijn geworden in West-Europa na 1800. De collectieve en gemeenschappelijk woonmodellen vormden een reactie tegen of kritiek op de geldende misstanden de samenleving. Een belangrijke omslag in het denken over de woning vond plaats met de intrede van het begrip ‘habitat’, dat Le Corbusier in 1949 muntte op het zevende CIAM congres te Bergamo. De nadruk verschoof van een gezonde, moderne en functionele esthetiek, naar de omgeving en de menselijke context waarin architectuur zich bevond. Door het klimaat, de geografie, het gedrag en de wensen van de lokale bevolking te bestuderen, kon een moderne habitat worden ontworpen. De stedenbouwkundigen en architecten konden zich niet langer berusten op rationalisatie en functionalisme, maar dienden in te spelen op de plaatselijke context. Zo werd op CIAM 9 in 1953 te Aix-en-Provence ‘habitat’ omschreven als: “*Habitat is not only a human shelter. It is a cell of a socially organized body. [...] When the content (man and his needs) and the container (the dwelling and its prolongation under environmental influence) are organically joined to their social and productive environment, they become Habitat*”.⁴⁸ De introductie van ‘habitat’ verbreedde het begrip van de woning en woonomgeving, doordat architecten ook landelijke gebouwen, traditionele architectuur en tijdelijke, ad hoc bebouwing analyseerden.⁴⁹

Kritiek uit een andere hoek kwam van de omstreden Duitse filosoof Martin Heidegger (1889-1976) in zijn essay *Bauen, Wohnen, Denken* (1954). Volgens Heidegger was het echte wonen een oefening van maken, denken en zijn, gebonden aan een tijd en plaats. De naoorlogse woningbouw liet geen ruimte voor de existentiële en sociale levensvragen die men aan het wonen moest stellen.⁵⁰ De woning was meer dan een gebouw om in te wonen – het hield onlosmakelijk verband met de lokale cultuur, omgeving en hun bewoners.

Deze realisatie leidde tot nieuwe ontwikkelingen in de architectuur en woningbouw. In de architectuur en stedenbouw ontstond het besef dat ontwerpers moesten faciliteren in complexere omgevingen, iets wat verloren was gegaan in de lichte constructies en rationalisatie van de modernistische ontwerpen - en de uitgekledde functionalistische variant van het naoorlogse bouwen. Dit hoofdstuk beschrijft de historische ontwikkelingen in en theorieën over de architectuur en stedenbouw die van invloed zijn geweest op het ontstaan en de verschijningsvorm van Centraal Wonen.

Forum

Een groep jonge architecten, bestaande uit Alison en Peter Smithson, Georges Candilis, Shadrach Woods, Jaap Bakema, Aldo van Eyck, Rolf Gutmann, William Howell en John Voelker, keerden zich af van de CIAM en verenigden zich in Team Ten. In het architectuurtijdschrift *Forum voor Architectuur en Daarmee Verbonden Kunsten*, voor het eerst verschenen in 1959, zetten zij het onderzoek naar ‘habitat’ voort en publiceerden zij over hun kritiek op de

⁴⁸ Bodiansky et al. 1953.

⁴⁹ Dainese 2013, p. 52.

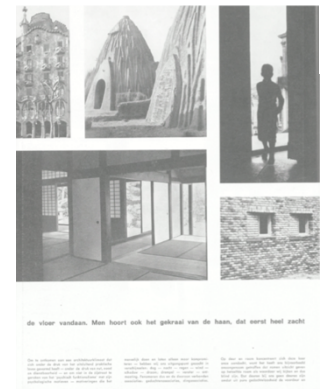
⁵⁰ Prins 2021, p. 182.

functionele stad en de alternatieven.⁵¹ In de verschillende bijdragen van de architecten komt naar voren wat in de late jaren zestig en zeventig zichtbaar werd in de architectuur, waaronder in de Centraal Wonen-projecten.

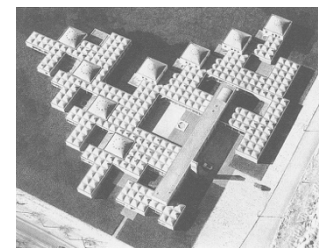
De derde editie van het tijdschrift *Forum* getiteld 'Door and Window' behandelde het ontwerp van deze 'openingen' (afb. 9). De redactie was van mening dat de sociale activiteit daar intenser is, aangezien de mens hier verbonden is met anderen. Van Eyck benoemde dat deze elementen ervoor zorgen dat de mens zijn medemens ziet, hoort en voelt.⁵² Hij pleitte voor een meer humanistische benadering van architectuur en stedenbouw die gevoeliger is voor fysiologische en psychologische behoeften.

In de daaropvolgende edities kristalliseerde het idee van zijn configuratietheorie, dat neerkomt op: ontwerp een stad als een huis, en een huis als een stad.⁵³ In 'The Fake Client en the Great Word No', gaf Van Eyck de 'Steps into a Configurative Discipline' – de theoretische en architectonische principes die van configuratie en structuralisme.⁵⁴ Ontwerp voor een stedelijke schaal moest zich aan de menselijke maat houden door kleine ruimtelijke eenheden te herhalen volgens verschillende patronen, waardoor zowel een groot gebouw als prettige habitat zouden ontstaan. De dubbele *Forum*-uitgave zes en zeven getiteld 'The Medicine of Reciprocity Tentatively Illustrated' behandelde het ontwerp voor het burgerweeshuis van Aldo van Eyck (afb. 10).⁵⁵ Het gebouw belichaamde de principes van reciprociteit, alsmede de opheffing van de ruimtelijke grenzen tussen binnen en buiten ter stimulering van ontmoeting en interactie, kenmerkend voor de openbare ruimte.

Ook Herman Hertzberger en John Habraken ontwikkelden hun ideeën in *Forum*, met thema's als de herwaardering van historische steden, de samenvoeging van architectuur en stedenbouw, de identiteit van bewoners en het collectief, verandering en samenhang. In *Forum* 1960 publiceerde Hertzberger over nieuwe configuraties voor het standaard rijtjeshuis.⁵⁶ John Habraken bracht in 1961 zijn publicatie *De dragers en de mensen – het einde van de massawoningbouw* uit. Hierin ontwikkelde hij het theoretisch kader voor het principe van 'drager' en 'inbouw', ofwel een door architecten te ontwerpen frame dat de gebruiker zelf kon invullen.⁵⁷ De Stichting Architecten Research (SAR), opgericht in 1964, onderzocht dit principe en de nieuwe verantwoordelijkheden voor de eindgebruiker. Het betrekken van eindgebruikers bij het ontwerpproces moest leiden tot meer vrijheid en flexibiliteit voor bewoners en een duurzamere woonomgeving. Habrakens opvatting sloot aan bij het denken over humane architectuur zoals werd nagestreefd in *Forum*. Hierin publiceerde Habraken 'Three R's for Housing', waarin hij de geleidelijke vervreemding van de bewoner van het huisvestingsproces verklaarde.⁵⁸ De architecten concludeerden dat bij het ontwerpen voor meer

Afb. 9

Afb. 10

⁵¹ Team Ten bestond uit een groep jonge Europese architecten die in 1956 het 10de CIAM-congres in Dubrovnik organiseerden. Na dit congres splitste de groep zich af van CIAM.

⁵² Van Eyck 1960-1, p. 107.

⁵³ Van Es 2006, p. 4.

⁵⁴ Van Eyck 1962, p. 104.

⁵⁵ Van Eyck 1960-1, p. 229.

⁵⁶ Hertzberger 1960-1, p. 159.

⁵⁷ Habraken 1961.

⁵⁸ Habraken 1966.

identiteit de bewoner weer een grotere rol moest gaan spelen in de woningbouw.

Vanuit de theorieën die in het tijdschrift *Forum* werden gepubliceerd, ontwikkelde zich een nieuwe architectuurstijl: het structuralisme.⁵⁹ Het structuralisme is een theoretisch concept dat in de jaren zestig en zeventig werd toegepast binnen de antropologie, filosofie, sociologie en zijn oorsprong kende in Ferdinand de Saussures (1857-1912) semiotiek. Van belang voor de moderne toepassing van het structuralisme in de jaren zestig was de Franse antropoloog Claude Levi-Strauss (1908-2009) met zijn onderzoek naar primitieve culturen. Hij stelde dat alle culturen, van primitief tot ver ontwikkeld, berusten op regels en patronen.⁶⁰ Daarmee doet hij afbreuk aan de traditionele opvatting van de mens als autonoom subject, dat sinds de Verlichting de norm was. Levi-Strauss' opvatting heeft het structuralisme als benaderingswijze voor architectuur beïnvloed. Van Eyck en andere architect-auteurs lieten zich inspireren door Afrikaanse volksarchitectuur en stelden dat de complexiteit van de samenleving en menselijke emoties en behoeften moesten worden weerspiegeld in de architectuur.

Het structuralisme in de architectuur richtte zich op onderliggende geometrische ordeningspatronen en hun onderlinge samenhang. Structuralistische architectuur werkte met een wetmatig gearticuleerde bouwstructuur die is opgebouwd uit kleinere, anti-hiërarchische eenheden.⁶¹ Dat resulteerde in gebouwen die werden samengesteld uit gelijke blokvormen, opdat iedere ruimte de menselijke maat bevatte en herbergzaam was. Bovendien werd er nagedacht over het gebruik van een gebouw: wie zijn de gebruikers, wat zijn de relatiepatronen van die gebruikers en waar ontmoeten zij elkaar?⁶² Het bouwen in hiërarchie-loze herhalingen en samenstellingen maakte het mogelijk een gebouw in een later stadium aan te passen zonder afbreuk te doen aan de grote structuur. Daarop was ook Hertzbergers definitie van structuralisme van toepassing: "Structuralisme gaat over het onderscheid tussen een kader of structuur met een lange levenscyclus en een invulling met een minder lange levenscyclus".⁶³ Bovendien was deze aanpassingsmogelijkheid democratisch en duurzaam.⁶⁴ De focus van deze architectuur verschoof daarmee van het gevelbeeld naar de ruimtebeleving van het interieur en vervaagde het onderscheid tussen binnen en buiten.⁶⁵ Gebouwen kregen niet zelden een ontmoetingsplein en pleinen in de stad moesten aanvoelen als een huiskamer.

⁵⁹ Beerends 1969, pp. 13-15. Artikel waarin de begrippen Structuralisme en Structuralisten de eerste keer in de vakliteratuur verschenen.

⁶⁰ Levi-Strauss 1949.

⁶¹ Van Es 2006, p. 4.

⁶² Ibidem.

⁶³ Definitie van Herman Hertzberger voor het principe Structuur en Toeval, resp. Structuur en het Onverwachte: "Structuralisme gaat over het onderscheid tussen een kader of structuur met een lange levenscyclus en een invulling met een minder lange cyclus." Bron: Hertzberger 1991; 1999; 2008.

⁶⁴ Buch 1993, p. 333.

⁶⁵ Van den Biggelaar 2018.

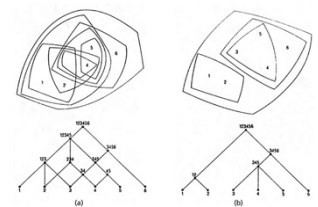
Herontdekking van de stad

In de jaren zestig verschenen er internationale stedenbouwkundige publicaties die zich specifiek richtten op de waarden van de stad. Door grootscheepse modernisering dreigden steden onherkenbaar te worden veranderd, of waren al onbevredigend verbouwd. Het besef groeide dat een binnenstad veel culturele, economische en sociale potentie bezat, indien het de tijd kreeg om organisch te groeien en op de juiste manier werd gestimuleerd. Jane Jacobs' *The Death and Life of Great American Cities* (1961) was een aanklacht op de functiescheiding in Amerikaanse steden en de sanering die daarvoor nodig was. Zij stelde dat een hoge bevolkingsdichtheid en juist het mengen van functies zorgden voor de gewenste stedelijkheid. Kevin Lynch onderzocht met *The Image of the City* (1960) hoe mensen een mentale kaart van een omgeving vormen en waaruit die herinnering bestaat. Daarmee onderzocht hij de visuele differentiatie in de architectuur en een stedenbouw die werkt vanuit sferen en identiteiten. Ook Christopher Alexander richtte zich tegen de moderne stedenbouw die niet de gewenste stedelijkheid opleverde zoals historische steden dat wel deden. Hij beargumenteerde in *A City is not a Tree* (1965) dat steden die middels een boomdiagram functioneren, niet succesvol zijn (afb. 11). “*When we think in terms of trees we are trading the humanity and richness of the living city for a conceptual simplicity which benefits only designers, planners, administrators and developers. Every time a piece of a city is torn out, and a tree made to replace the semilattice that was there before, the city takes a further step toward dissociation.*”⁶⁶ In plaats daarvan zou moeten worden gestreefd naar een *semilattice* structuur, een complexer model met meer samenhang.

De bevindingen die de auteurs aan het begin van de jaren zestig deden, werden weerspiegeld in de Nederlandse bouwpraktijk. De herwaardering van de stad leidde in eerste instantie tot de sloop van verkrotte stadswijken. De vrijgekomen ruimte werd bebouwd met winkels, kantoren en hotels die zouden bijdragen aan een grootstedelijke allure. Deze cityvorming, waarbij de economische functie voorrang kreeg op de woonfunctie, moest de leegloop van de steden naar de groeikernen voorkomen. Opgestuwd door de protestdrang die aan het begin van de jaren zeventig heerste, kwam de bevolking van de oude stadswijken in opstand tegen de megalomane sloop- en bouwdrift. De schaal van de vervangende bebouwing paste niet bij het kleinschalige karakter van de omringende wijken. Met de sloop van hele buurten zou de vertrouwde leefomgeving en het hechte sociale netwerk van de bewoners worden vernietigd. Daarnaast zouden de oliecrisis, de daaropvolgende economische teruggang en de verbreding van het milieubewustzijn een rol hebben gespeeld voor de verminderde behoefte aan grootschalige cityvorming.⁶⁷ Een van de bekendste en belangrijkste saneringsprotesten was in het kader van de aanleg van de metro bij de Nieuwmarkt- en Jodenbuurt, die ook wel te boek zijn komen te staan als de Nieuwmarktrellen van 1975.

Inspraak en democratisering

Deze en andere protesten hadden succes, want in de loop van de jaren zeventig gingen gemeenten over op een bijzondere samenwerking met de buurtbewoners waarbij zij inspraak kregen op besluiten over nieuwbouw in hun

Afb. 11

⁶⁶ Alexander 1967, pp. 344-348.

⁶⁷ Schuiling 2007, p. 160.

wijk. Middels inspraak via buurtcommissies en -krantjes werden bewoners geïnformeerd en uitgenodigd om mee te denken over de ontwikkelingen in hun buurt.⁶⁸ Onder de leuze ‘Bouwen voor de buurt’ veranderde de stadssanering in stadsvernieuwing. Stadsvernieuwing hield in: woningverbetering, minimale sloop en gesubsidieerde woningbouw, zodat de huidige bewoners niet hoefden te verhuizen. Inspraak werd als vast onderdeel in de ontwerpprocedure van de architect beschouwd, zo niet de belangrijkste.

In de jaren zeventig ontwikkelde zich nieuwe methoden voor inspraak met concepten uit de (stads)sociologie. De sociale ecologie, oorspronkelijk uitgewerkt door de Chicago School, onderzocht de interactie tussen de fysieke omgeving en de samenleving.⁶⁹ Van Leeuwen gebruikte de term om een nieuw onderzoeksgebied te openen aan de Wageningse Landbouwuniversiteit met zijn ‘ecologie van het wonen’. De ecologie van het wonen betrof het onderzoek naar de ‘relatie tussen de mens en de gebouwde omgeving waarin hij leeft’.⁷⁰ Daarbij behoorde de gebouwde omgeving het ‘resultaat te zijn van het samenspel tussen bewoner en deskundige op het gebied van bouwen’.⁷¹ In de praktijk werd daarbij het woonecologisch structuurmodel gebruikt, een soort bewustwordingsproces van woonwensen en voorkeuren, alsook de medeverantwoordelijkheid om de gebouwde omgeving vorm te geven.⁷² Van Dam stelde dat ‘in de woonecologie de kwaliteit van de woonomgeving niet meer zo centraal staat als in de jaren zestig en zeventig, maar meer gekeken wordt naar de betekenis van woonvoorzieningen voor het welbevinden – uitgedrukt in het verzorgingsniveau – van mensen’.⁷³

In dezelfde periode introduceerde Grunfeld een sociologische woontheorie gericht op ‘habitat’ en ‘leefstijl’. Hij stelde dat de voorkeur voor een specifieke habitat (de ruimte die door een individu, groep of collectiviteit regelmatig wordt gebruikt) het gevolg was van een bepaalde ‘*life-style*’.⁷⁴ In *Habitat and Habitation* (1970) verbond hij drie typen levensstijlen aan bepaalde woningen en woonomgevingen. Het denken over levensstijl en woonomgeving bracht een nieuwe kijk op de woningbouw en woonomgeving, ter bevordering van de differentiatie van het woningaanbod en de woonomgeving. Denken over lifestyle impliceert dat er meer mogelijkheden zijn dan wonen met een gezin in een gezinswoning.

In *Het Bewoonbare Land* (2012) stelt Wouter Beekers dat deze prominente positie van bewoners voor woningcorporaties spanningen met zich meebracht.⁷⁵ Sommigen zagen de democratisering en bewonersparticipatie als manier waarop bewoners weer konden meewerken en meebesturen in de volkshuisvesting.⁷⁶ Anderen geloofden minder in de actieve bijdrage van bewoners. Bewonersinspraak moest zich verhouden tot de woonproducten en -consumenten, hooguit in adviescommissies.⁷⁷ Beekers concludeert dat de

⁶⁸ De Vletter 2004, pp. 24-27.

⁶⁹ Nelissen 1972.

⁷⁰ Van Leeuwen 1978, p. 5.

⁷¹ Van Leeuwen 1980, p. 19.

⁷² Van Dam 1988, p. 14.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Van Dam & van Leeuwen 1989.

⁷⁵ Beekers 2012, p. 240.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Beekers 2012, p. 240.

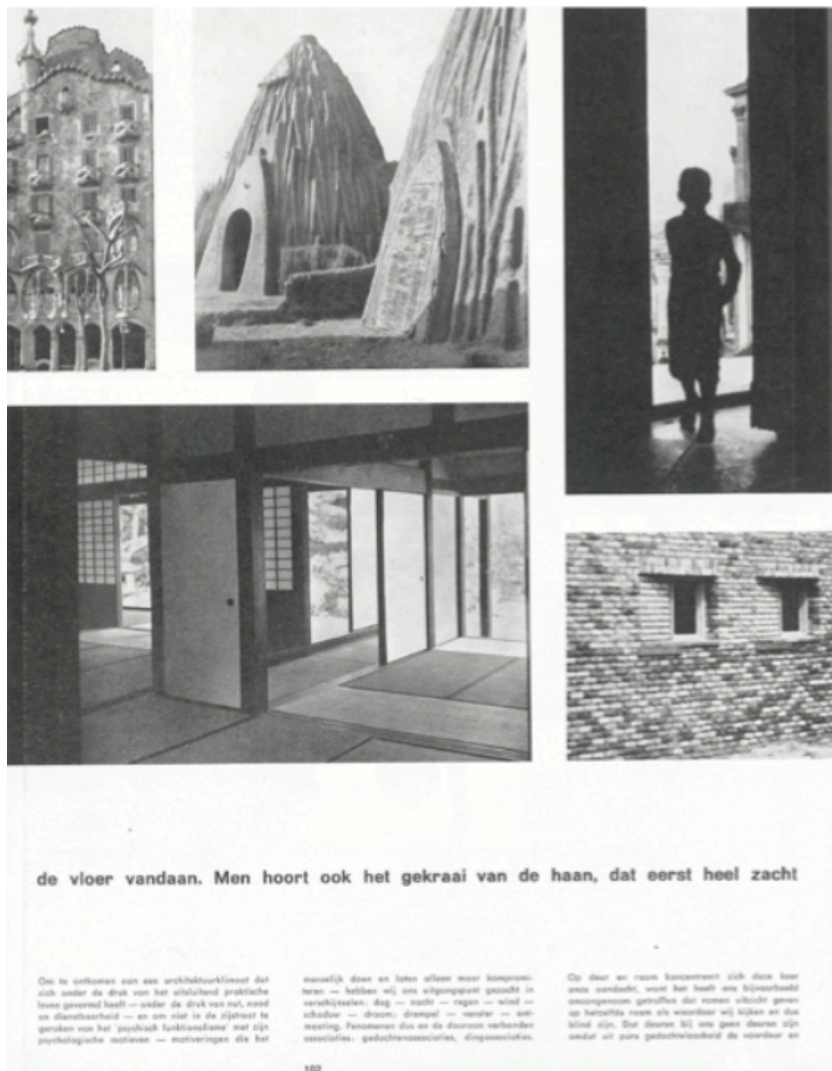
Nederlandse volkshuisvesting met deze houding een markt is geworden. Er waren slechts enkele bewonersgroepen die zich lokaal en nationaal verenigden, maar zich niet zozeer bezighielden met de volkshuisvesting *an sich*.⁷⁸ Zij richtten zich op hun eigen woonprojecten. Dit gold ook voor Centraal Wonen.

Besluit: De verwelkoming van meer complexiteit

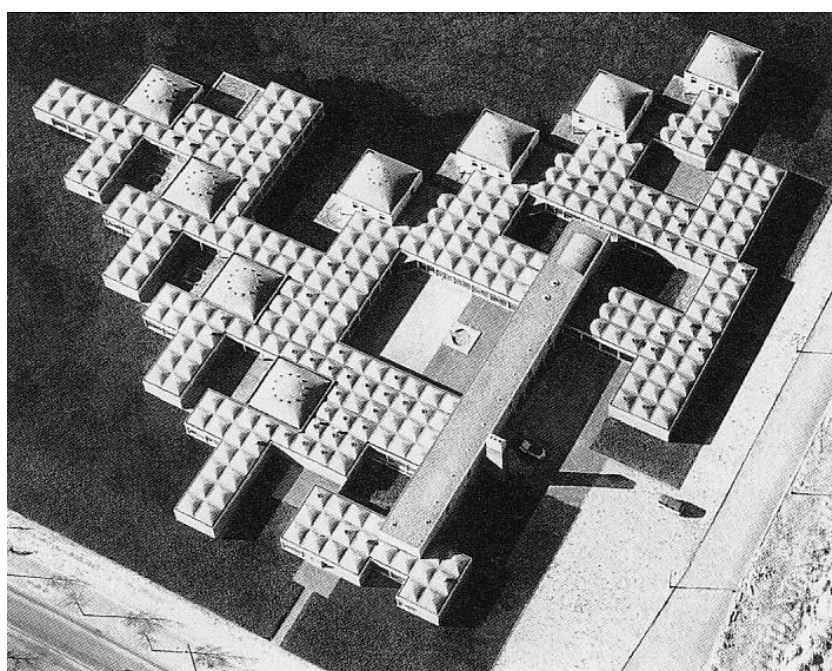
De kritiek op het modernisme en de sobere naoorlogse bouw, die de gebouwde omgeving maar ook het leven daarin gladstreek, leidde tot een verdieping van het denken over wonen in de architectuur. Hoe kon een woonomgeving worden ontworpen die werkelijk als thuis voelt? Hoe kwam het dat oude binnensteden meer gewaardeerd werden dan nieuwe, moderne gebouwen? Het leidde tot een groeiend besef dat architectuur en stedenbouw moesten voorzien in meer complexiteit. De mens had een omgeving nodig die een uitdrukking was van een lokale traditie, bevolking of cultuur. Onderzoekers publiceerden nieuwe theorieën over de waarde van oude steden. Nieuwe aanpassingen dienden zich te verhouden tot de bestaande bouwkorrel. Maar ook het leven in die steden was organisch gegroeid en gedifferentieerd in verschillende milieus.

Nieuwe architectuurstijlen ontwikkelden zich, waaronder het structuralisme dat zich als origami ontvouwde in de plattegrond. De uit anti-hiërarchische blokken en vakken opgebouwde structuralistische gebouwen hielden rekening met het leven dat zich erin zou afspelen. De mens zou zich er geborgen voelen en gestimuleerd worden anderen te ontmoeten. In de woningbouw resulteerde het inzicht dat de mens gebaat was bij meer complexiteit tot het denken in milieus, ecologie en leefstijlen. Hoewel in de naoorlogse stedenbouw was uitgegaan van verschillende huishoudenstypen, was er maar gering nagedacht over de interactie tussen deze groepen in de wijk. Woonerfwijken waar bewoners weer konden verdwalen en kinderen konden buitenspelen in autoluwe binnenhoven, waren hierop het stedenbouwkundig antwoord. Woningen waarvan de woningplattegrond was aangepast op de wensen van de bewoners, zou ervoor zorgen dat mensen weer van hun woning konden genieten. De bewoners van sociale gemeenschappelijke woonprojecten gingen hierin een stap verder. Zij namen het eigen initiatief om een woonvorm te realiseren die een verrijking van het leven voor het gezin én individu was.

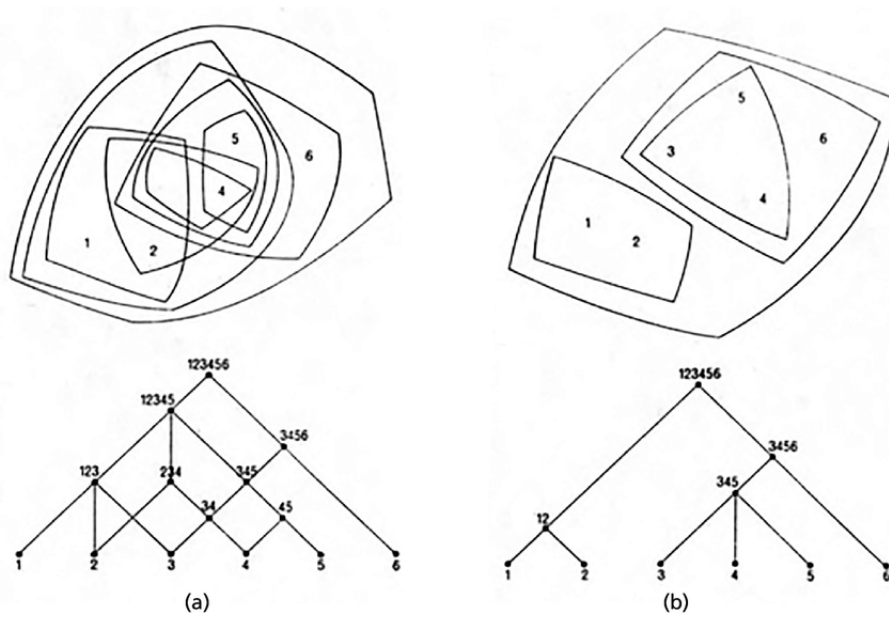
⁷⁸ Ibid., p. 241.

Afb. 9 | Pagina uit 'Door and Window', *Forum voor Architectuur en Daarmee Verbonden Kunsten* 3 (1960-1) 15, p. 102.

Afb. 10 | Aldo van Eyck, Burgerweeshuis (luchtfoto), 1958-1960, Amsterdam (foto: KLM Aerocarto Schiphol-Oost, 24 februari 1960, Aviodrome Lelystad).

Afb. 11 | Christopher Alexander (tekening), 1964, met links de *semi-lattice* structuur en rechts de *tree* structuur (afbeelding: Alexander, C. A City is Not a Tree, Portland (Sustasis Foundation) 2015.)

3 | Het alternatief van Centraal Wonen: gematigd utopia

Dit hoofdstuk bespreekt de beginperiode van Centraal Wonen, waarin het concept ruimtelijk en sociaal werd uitgedacht. Wat begon bij een oproep in 1969 in opinieweekblad *De Nieuwe Linie*, groeide uit de tot Landelijke Vereniging Centraal Wonen. Deze koepelorganisatie gaf handen en voeten aan waar meer mensen in het land behoefte aan hadden: wonen in een straat of hofje met gemeenschappelijke voorzieningen en de mogelijkheid invloed te hebben op het ontwerp. Dit hoofdstuk bespreekt de ontwikkeling van concept tot uitvoerbare woonvorm, de buitenlandse voorbeelden waarop Centraal Wonen is geïnspireerd en de definities en doelstellingen die de woonvorm karakteriseren. Tot slot staan we stil bij drie aspecten die de woonvorm karakteriseren, die destijds niet door de Landelijke Vereniging Centraal Wonen zijn benoemd of opgemerkt maar ons wel helpen bij het begrijpen van deze gemeenschappelijke woonvorm. De informatie in dit hoofdstuk is grotendeels gestoeld op de studies van Beatrice Kesler (*Centraal Wonen in Nederland*, 1991) en Dorit Fromm en Els de Jong (*Cluster Cohousing Revisited*, 2019) en aangevuld met eigen beschouwingen over de utopische insteek, de sociale organisatiestructuur en een interpretatie van Martin Heideggers *Bauen, Wohnen, Denken* (1954).

Van oproep tot Landelijke Vereniging

In 1969 werd een oproep van de 35-jarige Lies van den Donk-van Dooremaal uit Nijmegen geplaatst in het progressieve opinietijdschrift *De Nieuwe Linie*, met haar verzoek: “Wie ontwerpt een wooneenheid, gedacht op vier à tien kilometer van een grote stad, met een centrale keuken en eetzaal, een centrale wasserij, een kindercrèche, studieruimte, gemeenschappelijk te gebruiken logeerkamers en daarboven of daaromheen eigen kleine wooneenheden voor elk gezin: een woonkamer, wat slaapkamers, een piepklein keukentje, een douche en toilet?”⁷⁹ Deze oproep vormde het begin van Centraal Wonen en was de aanleiding voor tien ontwerpbijschikkingen, waarin het concept verder werd uitgewerkt. Het idee breidde zich uit naar een bredere visie voor sociale hervorming. Niet alleen moest Centraal Wonen de sociale context van individuele huishoudens vergroten, het bleek ook een kans om de segregatie van de samenleving tegen te gaan door het aanbieden van betaalbare woningen voor achtergestelde huishoudens en het creëren van voorzieningen voor het project én de buurt.⁸⁰

De belangstellenden organiseerden zich in 1971 in de Landelijke Vereniging Centraal Wonen om de projecten uit te werken. Om een concrete woonvorm te ontwikkelen verkreeg de LVCW subsidie van de regeling Experimentele Woningbouw van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (opgeheven in 1982 en grotendeels overgegaan in het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur) en werden zij ondersteund door sociologen en welzijnswerkers, die eveneens de haalbaarheid van Centraal Wonen toetsten.⁸¹ Nog voordat er een concreet project was ontwikkeld, had

⁷⁹ Saal 1979, pp. 61-2.

⁸⁰ Fromm & De Jong 2020, p. 20.

⁸¹ Heleen Toet 2009a, pp. 6-7.

zich een organisatie gevormd voor het realiseren van een alternatieve, gemeenschappelijke woonvorm. Centraal Wonen zou zich niet beperken tot één woonproject, maar werd door de initiatiefgroep beschouwd als een realistisch alternatief voor de standaard woningbouw. In de tussentijd was er nog lang geen wooncomplex voor Lies van den Donk-van Dooremaal in zicht.

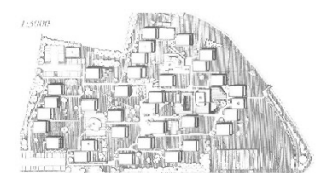
Internationale inspiratiebronnen voor een nieuwe woonvorm

De Landelijke Vereniging Centraal Wonen werkte samen met een door de overheid ingestelde begeleidingscommissie aan het concretiseren van de gemeenschappelijk woonvorm.⁸² Omdat Nederland tot dan toe alleen nog de commune en woongroep kende, werd ter inspiratie naar buitenlandse voorbeelden gekeken.⁸³ In *Cluster Cohousing Revisited* beschrijven Dorit Fromm en Els de Jong de internationale inspiratiebronnen van de initiatiefgroep.⁸⁴ Eén van de inspiratiebronnen was het serviceappartement of -hotel dat in grote Europese steden zijn intrede deed vanaf de late negentiende eeuw, vergelijkbaar met de coöperatieve keukenhuizen, zoals het Hässelby familiehôtel in Stockholm (1955) met driehonderdveertig appartementen, veel gedeelde faciliteiten en diner-service verzorgd door personeel. Ook liet de groep zich inspireren door het (niet gerealiseerde) *Genossenschaft Urbanes Wohnen* (1970) in Keulen, waarvoor een groep huishoudens zich met architect Erich Schneider-Wessling oriënteerden op een stedelijke woonvorm die meer vrijheid, flexibiliteit en openheid voor de huishoudens verschaftte.⁸⁵ Dit woonconcept ontstond eveneens met het doel vrouwen te emanciperen door hen los te koppelen van hun geïsoleerde bestaan binnenshuis.⁸⁶ De stedelijke locatie schiep de mogelijkheid om kinderen op te voeden in de binnenstad en wonen en werk te combineren. Onder een deel van de groep, die Centraal Wonen als kleine woongemeenschap voor zich zag, was ook interesse voor woon-zorgcomplexen. De bewonersgroep, voor een deel bestaande uit zorgbehoevende mensen, kon elkaar ondersteunen en verzorgen wanneer nodig. Op deze manier zou een achtergestelde groep niet langer tot min of meer gesloten instellingen aangewezen zijn.

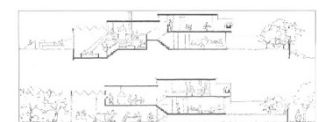
Het meest invloedrijk is de ontwikkeling van de *cohousing*-beweging geweest. Jan Gudman-Høyers (1936-2017) tekst *'The Missing Link Between Utopia and the Dated One-Family House'* (1968) en zijn project Skråplanet in Jonstrup (1963-1973) worden beschouwd als het begin van de *cohousing*-beweging (afb. 12-13).⁸⁷ De Centraal Wonen initiatiefgroep was in het bijzonder geïnteresseerd in zijn gedachten over de *integrated housing collective*, waar naast een centraal gemeenschapshuis ook semi-private tussenruimten werden ontworpen, die te gebruiken waren voor een kleinere groep (afb. 14).⁸⁸ Het idee om een grotere groep op te delen in kleinere groepen en deze te verbinden aan specifieke ruimten werd overgenomen door de Centraal Wonen-initiatiefgroep. Deze

Afb. 12

Afb. 13

Afb. 14

⁸² Correspondentie van het ministerie van CRM aan E. van den Donk-van Dooremaal, 28 januari 1971, archief van Lies van den Donk-van Dooremaal, 193.

⁸³ Thissen 1971a (niet gepubliceerd).

⁸⁴ Fromm & De Jong 2020.

⁸⁵ Schneider-Wessling 2004, pp. 38-40.

⁸⁶ Fromm & De Jong 2021, p. 23.

⁸⁷ McCamant, Durrett & Hertzman 1988, p. 6.

⁸⁸ Gudmand-Høyer 1971, pp. 432-435.

clustering gaf antwoord op de vraag hoe een grote groep kon worden gehuisvest, waarbij zowel een gevoel van saamhorigheid als privacy werd gewaarborgd. Daartoe werd gedacht in vier 'sferen' van privé naar openbaar.⁸⁹ De woning werd privé geacht, clusterruimten voor een groep huishoudens werden beschouwd als semi-privé, gemeenschappelijke projectruimten zouden semi-openbaar zijn en ten slotte was er de openbare sfeer voor ruimten die bedoeld waren voor het gebruik van zowel bewoners van het project als buitenstaanders.

Hoewel de ideeën voor Centraal Wonen zich verder ontwikkelden bleek het lastig een concreet project te realiseren. De geldende wet- en regelgeving over bouwvoorschriften en subsidies zat de realisatie van Centraal Wonen-projecten in de weg. Ook het gebrek aan samenwerking met woningbouwverenigingen en gemeentes zorgde ervoor dat regionale werkgroepen afhaakten.⁹⁰

Definities en sociale doelstellingen van Centraal Wonen

Eén van de kritiekpunten die het Ministerie van CRM uitte op de voortgang van Centraal Wonen was dat er in al die tijd nog geen programma van eisen was opgesteld, wat op zijn minst nodig werd geacht voor het realiseren van een project.⁹¹ Tegelijkertijd was de initiatiefgroep van mening dat er niet te veel zaken moesten worden vastgelegd door de overkoepelende organisatie om de keuzenvrijheid van de lokale projecten te waarborgen. Dat Centraal Wonen-initiatiefnemers moeite hadden de woonvorm te concretiseren blijkt ook uit de definitie die de Landelijke Vereniging in 1978 opgaf: "Centraal Wonen is een wijze van wonen waarbij de bewoners – tenminste drie volwassenen – elkaar hebben gekozen op basis van gelijke rechten en waarbij zij een aantal woonfuncties delen."⁹² In een in 1983 uitgegeven brochure door de Landelijke Vereniging wordt de woonvorm als volgt beschreven: "Wat is Centraal Wonen? Een definitie van Centraal Wonen bestaat niet. Gelukkig niet, want Centraal Wonen projecten worden door haar eigen (toekomstige) bewoners gemaakt en derhalve is elk project verschillend".⁹³ Volgens deze definities zou Centraal Wonen een veel lossere woonvorm zijn dan waarvan de gerealiseerde projecten getuigen.

Het waren voornamelijk de instellingen die met Centraal Wonen te maken kregen en externe onderzoekers die aan Centraal Wonen een vollediger definitie hebben toegedicht, zoals het Ministerie van VROM in de beleidsnota *Wonen in groepsverband*: 'Bij "Centraal Wonen" woont een aantal huishoudens (gemiddeld 30-50 huishoudens, maar in praktijk komen ook grotere en veel kleinere aantallen voor) in beginsel zelfstandig en beschikt daarnaast over gemeenschappelijke verblijfs- en gebruiksruimten.'⁹⁴ Kesler hanteerde in haar proefschrift de definitie: 'Centraal Wonen is een leef- en woonvorm (gerealiseerd of in ontwikkeling), met een groep van ten minste drie zelfstandige huishoudens, waarvan de leden van de verschillende huishoudens (overwegend)

⁸⁹ Thissen 1971a (niet gepubliceerd), p. 13.

⁹⁰ Fromm & De Jonge 2020, p. 28.

⁹¹ Begeleidingscommissie; rapport van de vergadering van september 1971, archief van Lies van den Donk-van Dooremaal, 64.

⁹² Krabbe & Vlug (red.) 1986, p. 7.

⁹³ Landelijke Vereniging Centraal Wonen 1983.

⁹⁴ VROM 1984, pp. I-II.

geen bloedverwanten zijn, met een gemeenschappelijk doel, zijnde ten minste de volledige ontplooiing van allen die daarbij betrokken zijn en een woonvorm (in ontwikkeling), die voldoet aan de volgende uitgangspunten: [...]'.⁹⁵ De kern van Centraal Wonen komt hier al meer naar voren: het is de wens voor gezamenlijke faciliteiten en onderliggende sociale doelstellingen, dat deze woonvorm definieert.

De LVCW kwam in 1970 tot overeenstemming over de sociale doelstellingen.⁹⁶ Dit waren vijf uitgangspunten en geen regels, want ieder project moest de vrijheid hebben deze op hun eigen manier te implementeren.

- **De centrale voorzieningen worden gerealiseerd, gebruikt en onderhouden door de bewoners**, ter bevordering van de sociale samenwerking en een betere verdeling van huishoudelijke taken. Onder het motto 'samen doen, wat samen kan', zouden bewoners meer tijd overhouden voor zichzelf en anderen.
- **De verantwoordelijkheid voor deze voorzieningen en de gang van zaken in het project ligt bij de bewoners**. Dit heeft te maken met zeggenschap, participatie en zorgen voor de gemeenschap. Problemen dienen integraal opgelost te worden, uitgaande van de zelfstandigheid en emancipatie van de bewoners.⁹⁷
- **Huishoudens en individuen behouden hun onafhankelijkheid en vrijheid**. Wanneer de privacy gewaarborgd is, kunnen individuen een bijdrage leveren aan de gemeenschap.
- **Er zijn mogelijkheden om elkaar te ontmoeten en solidariteit wordt gestimuleerd**, om het gezin open te stellen voor nieuwe contacten.
- **Zoveel mogelijk sociale groepen moeten in de projecten worden gerepresenteerd**. Bewonersgroepen moeten kwetsbare bewoners zoals jongeren, ouderen, zorgbehoevenden en mensen met een minimum inkomen of uitkering integreren.⁹⁸

Uit deze kernpunten blijkt dat de doelstelling van Centraal Wonen tweeledig is. Enerzijds wilde de initiatiegroep veranderingen in de eigen leef- en woonsituatie bewerkstelligen, anderzijds de geldende opvattingen in de samenleving veranderen. De woonvorm richtte zich op thema's die later 'bewonersparticipatie', 'de zorgzame samenleving' en 'sociale vernieuwing' zijn gaan heten.⁹⁹

In de kern sociaal

Om een beeld te krijgen van Centraal Wonen, volgt hier een karakterisering van het woonconcept. De aspecten die in de volgende alinea's worden behandeld, zijn inherent aan de woonvorm, maar niet altijd met zoveel woorden benoemd in de definities en doelstellingen van de Landelijke Vereniging Centraal Wonen.

⁹⁵ Kesler 1991, p. 143.

⁹⁶ Thissen 1971a (niet gepubliceerd).

⁹⁷ Kesler 1991, p. 128.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem.

Het zijn zaken die in retrospectief gemakkelijker te herkennen zijn of de tijd nodig hadden om realiteit te worden. Hier wordt afgeweken van een chronologische vertelling omwille van een heldere uiteenzetting van het fenomeen Centraal Wonen. De paragrafen beschrijven een doelstellingen uit het verleden en beschouwen deze in het heden.

Centraal Wonen met en voor iedereen: een moderne utopie

De doelstellingen van Centraal Wonen waren sociaal in de breedste zin van het woord. Hieruit blijkt dat de initiatiefnemers van Centraal Wonen geloofden in de heil van hun nieuwe woonvorm en dat het de oplossing kon zijn voor de problemen die zij in de maatschappij signaleerden. Dat zou een positieve uitwerking hebben op de bewoners zelf, maar ook daarbuiten en het algemeen ‘welzijn van de maatschappij’.¹⁰⁰

Deze emancipatorische doelstelling richtte zich op het feminisme, waarbij gestreefd werd naar een betere verdeling van huishoudelijke arbeid en zorg voor de kinderen, zodat de (alleenstaande) ouders tijd overhielden voor andere bezigheden. Daarnaast richtte deze doelstelling zich tot kwetsbare groepen die zijn achtergesteld in het Nederlandse woonbeleid, zoals jongeren, ouderen, gehandicapten en vluchtelingen, door het actief aanbieden van betaalbare woningen, inkomensnivellering en het faciliteren van een groter sociaal netwerk. Het middel hiervoor was volgens Centraal Wonen het realiseren van een eigen kleinere woning samen met gemeenschappelijk te gebruiken voorzieningen, die de collectivisering van bepaalde huishoudtaken mogelijk maakten. De regels hiervoor lagen niet vast, maar bepaalden de woongemeenschappen zelf.

Gezamenlijk visualiseerden de initiatiefnemers van een lokale groep een alternatieve woon- en leefvorm, gestoeld op de doelstellingen van Centraal Wonen. Hun alternatief was fundamenteel anders dan de reguliere woningbouw. Dit raakt aan ‘utopisch denken’, dat in essentie een vorm van kritiek is op het heden, het bekritiseert, ondervraagt en antwoorden biedt die anders zijn dan de bekende.¹⁰¹ Zoals Lucy Sargisson al beargumenteerde voor de gelijktijdig ontstane *cobousing*-beweging, is ook Centraal Wonen slechts een bescheiden, moderne utopie.¹⁰² Centraal Wonen blijft verbonden aan de samenleving met haar geldende normen en waarden, en probeert ‘slechts’ een andere manier te vinden om daarmee om te springen in plaats van een nieuwe werkelijkheid te creëren.

De organisatie als sociaal bindmiddel

Nog voor de realisatie van het eerste Centraal Wonen-project werd er nagedacht op welke manier het gezamenlijk wonen moest worden *georganiseerd*. Er werd besloten de projecten veelal te laten functioneren als vereniging, op basis van democratie en gezamenlijke verantwoordelijkheid, zowel in de opstartfase, tijdens het ontwerpproces, als in de bewoningsfase zelf. In de praktijk betekende dat urenlang vergaderen en stemmingen over de keuzes die voor het project moesten worden gemaakt.

¹⁰⁰ VAN DALE UITGEVERS, 2021.

¹⁰¹ Sargisson 2012, p. 51.

¹⁰² Ibidem.

In retrospectief kan gesteld worden dat Centraal Wonen-projecten ontstaan op basis van eigen initiatief, in samenwerking met gemeente, woningbouwcorporatie, aannemer, architect, socioloog of welzijnswerker, en drijft op de gezamenlijke verantwoordelijkheid van bewoners. Een onlosmakelijk kenmerk van deze woonvorm ten opzichte van standaard woningbouw is de mondigheid van bewoners en het streven naar eigen inspraak en beheer. Participatie van bewoners bij de totstandkoming en voortzetting van het project is inherent aan Centraal Wonen.

Een behulpzame duiding is het verschil tussen de *relationele* en *praktische* insteek bij participatie in ontwerpen en organisatie, waarover Van Leeuwen schreef in *Ecologie van het wonen: algemene inleiding tot de wisselwerking tussen mens en gebouwde omgeving*.¹⁰³ Wat betreft het ontwerpen wordt de relationele categorie gekenmerkt vanuit 'de bevrediging van immateriële behoeften van de mens' en is gericht op emotionaliteit en vormgeving.¹⁰⁴ De praktische insteek is 'gericht op de bevrediging van de materiële behoeften van de mens', is doelmatig en betreft de verschijningsvorm.¹⁰⁵ Op organisatorisch vlak is eenzelfde onderscheid te maken, waarbij mensen met een relationele insteek waarde hechten aan het ontstaan van vriendschappen en intieme relaties, waar emoties worden gedeeld en bewoners met elkaar begaan zijn. Mensen met een praktische insteek hechten op organisatorisch vlak belang aan een democratische structuur, heldere besluitvormingsprocedures, open communicatie en efficiëntie.¹⁰⁶

Beide houdingen zijn belangrijk bij de realisatie van participatie in woonprojecten. Anders dan andere vormen van participatie of inspraak in de woningbouw richt Centraal Wonen zich sterk op het groepsproces.¹⁰⁷ Er wordt steeds gezocht naar een juiste balans tussen relationele en praktische inzet, in de interne organisatie, keuze voor de woonvorm, ideeën over de invulling van collectiviteit en onderlinge tolerantie. De sociale structuren ontstaan in meer formeel georganiseerde commissies en vooraf vastgestelde clusters en hebben de potentie uit te groeien tot informele, intiemere verbanden, waarin hobby's en goederen worden gedeeld. De keuze om op momenten te participeren in het groepsproces betekent eveneens dat de bewoners zich kunnen terugtrekken in de eigen woning. Van initiatieffase en het ontwerpproces tot de uiteindelijke bewoning en de instandhouding van het project schippert Centraal Wonen tussen de beloofde zelfstandigheid en de noodzakelijke sociale structuren die essentieel zijn voor het slagen van het woonproject.

Vereniging van building en dwelling

Voor de Centraal Wonen-initiatiefnemers was het van belang dat een project het gevolg was van een specifieke groep en hun woonwensen. Sociologisch coördinator van de Centraal Wonen-initiatiefgroep Michel Thissen benadrukte de samenhang tussen de ideeën over de nieuwe leefvorm, de ruimtelijke aspecten en het beheer, met een grote verantwoordelijkheid voor de

¹⁰³ Van Leeuwen 1980.

¹⁰⁴ Ibid., p. 94.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Kesler 1991, p. 174.

¹⁰⁷ Van Rooijen & Veldkamp 1988, p. 18.

bewoners.¹⁰⁸ Centraal Wonen kan daarom beschouwd worden als een vereniging van het denken over leefvorm, bouwen en wonen.¹⁰⁹

Hoewel de bewoners niet eigenhandig hun woning bouwen, is hun betrokkenheid bij de woonomgeving een uitzondering op de regel. Daarin speelt een rol dat de woonvorm en het fysieke gebouw nog niet voor handen was en er moeite moest worden gedaan om het project van de grond te krijgen en later in stand te houden. Dat vereiste goede samenwerking, veel evaluatie en het nadenken over een existentiële vraag: hoe willen wij wonen? Het samenbrengen van dit denken, het bouwen en het bewonen, met grote betrokkenheid van de eindgebruikers, komt dichtbij Heideggers visie uit *Bauen, Wohnen, Denken*.¹¹⁰ Er kan met veel voorzichtigheid gesteld worden dat Centraal Wonen één van de antwoorden was op de kritiek die Heidegger uitte op de modernistische woningbouw waarbij de mens steeds verder verwijderd was geraakt van wat in zijn ogen goede architectuur was.

Besluit: ‘Experiment Centraal Wonen eindigt voorlopig met een kater’

Het Centraal Wonen concept ontstond aan de hand van de oproep van Lies van den Donk-van Dooremaal en werd uitgewerkt in een tiental ontwerpbijeenkomsten met ontwerpers, sociologen en geïnteresseerde bewoners. Zij dachten voornamelijk het ideologisch gedachtengoed van Centraal Wonen uit. Door in groepen te wonen, konden huishoudens losbreken uit hun isolement en zich onttrekken aan maatschappelijke ongelijkheid. Tegelijkertijd was de eigen privacy van groot belang voor de participatie in een groep. Maar wat bewoners wel en niet deelden, hoe het project eruit moest zien en hoe groot het zou worden, moest aan bewonersgroepen zelf worden overgelaten.

Het kostte drie jaar om professionals op overheids- en gemeenteposities te overtuigen van deze vernieuwende ideeën over wonen. ‘Ik vind dat de overheid een geweldig belangrijke mogelijkheid krijgt aangeboden om met dit project in één keer allerlei problemen op te lossen. Wat gebeurt er nu? Zo gauw er in de menselijke samenleving een probleem ontstaat, gaan de deskundigen zich erover buigen en met behulp van subsidies wordt vervolgens naar oplossingen gezocht. Zo wordt probleem voor probleem behandeld, terwijl met ‘Centraal Wonen’ alles ineens zou kunnen worden doorgenomen’.¹¹¹ In december 1971 stopte de overheidsfinanciering, waren er nog geen concrete projecten en stokte het momentum.¹¹² Aan het vertrouwen dat Van den Donk-Van Dooremaal uitsprak over Centraal Wonen en de tijd die was besteed aan het uitwerken van het woonconcept, blijkt dat het hier ging om een oplossing voor velen, dat ten uitvoer zou worden gebracht in tientallen projecten over het hele land.

Na de herformulering van de sociale intenties en een conferentie met verschillende experts en politici, werd een resolutie geformuleerd die zowel naar premier Biesheuvel, het parlement als naar andere huisvestingsorganisaties werd

¹⁰⁸ Thissen 1971b, pp. 33-39.

¹⁰⁹ Kesler 1991, p. 155.

¹¹⁰ Heidegger 1952, pp. 72-84.

¹¹¹ Van den Donk-van Dooremaal in: Wierenga 1972.

¹¹² Fromm & De Jong 2019, p. 29.

gestuurd.¹¹³ De resolutie stelde dat de regelgeving van de overheid in de *Voorschriften en Wenken* de realisatie van alternatieve woonvormen in de weg zat. Het resultaat was een nieuwe impuls voor de Landelijke Vereniging en de steun van subsidieerde coördinatoren en het programma Experimentele Woningbouw. Dit programma was een aansporing voor vernieuwing van woonwijken, woningtypologieën en woonvormen.¹¹⁴ Experimentele en vernieuwende ontwerpen konden in aanmerking komen voor subsidie en inspiratie bieden aan marktpartijen en lagere overheden. Bewonersinspraak, aandacht voor de woonkwaliteit en goede huurprijzen waren de pijlers van het programma, gedifferentieerder woningaanbod en woonomgeving waren het doel. ‘De tijd was rijp’.¹¹⁵ Lokale initiatiefgroepen konden aan de slag met het realiseren van Centraal Wonen-projecten.

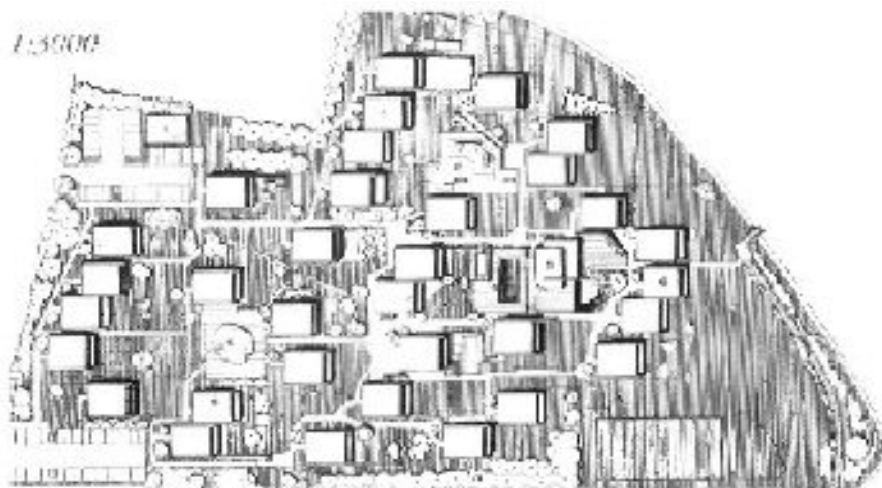
¹¹³ Fromm & De Jong 2019, p. 33.

¹¹⁴ Barzilay, Ferwerda & Blom 2018, p. 5.

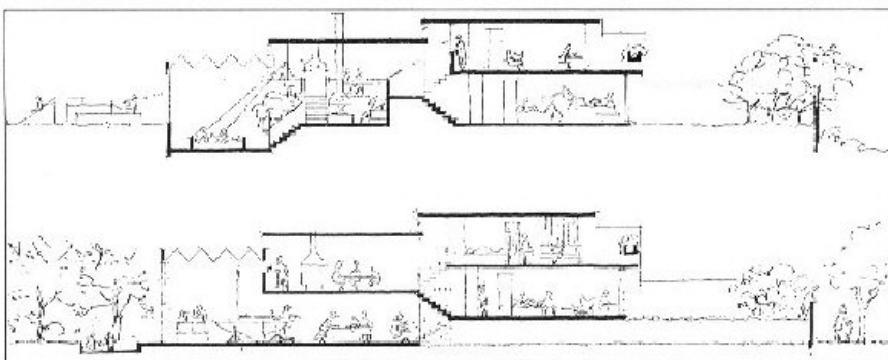
¹¹⁵ Anoniem 1970, p. 10.

Afb. 12 | Jan Gudmand-Høyer, Skråplanet, 1968-1973, Denemarken (foto: <http://www.cohousingco.com/> > [31 mei 2021]).

Afb. 13 | Jan Gudmand-Høyer, Skråplanet, 1968-1973, Denemarken (foto: <http://www.samenhuizen.net/cohousingdk/deel2/II21.htm> > [21 april 2021]).

Afb. 14 | Jan Gudmand-Høyer, ontwerp voor een ongerealiseerd project te Farum, met geleidelijke open overgangszones tussen de individuele woningen (rechts) en gemeenschappelijke ruimte (links), 1968, Denemarken (foto: <http://www.samenhuizen.net/cohousingdk/deel2/II21.htm> > [21 april 2021]).

Deel 2 – De architectuur van vier Centraal Wonen-projecten

4 | De initiatieffase: van idealen naar visie op het wonen

In de voorgaande hoofdstukken is duidelijk geworden welke positie Centraal Wonen in de architectuurhistorische context inneemt en hoe deze beweging is ontstaan. Het tweede gedeelte van deze scriptie gaat dieper in op Centraal Wonen en beschrijft aan de hand van vier gerealiseerde projecten hoe de idealen in de architectuur tot uiting komen. De Wandelmeent (Hilversum), de Banier (Rotterdam), de Meenthe (Tilburg) en Gemeenschappelijk Wonen (Nieuwegein) zijn vroege projecten, gerealiseerd tussen 1977 en 1982, die tezamen de variëteit van Centraal Wonen tonen. Aan de hand van concrete voorbeelden, citaten en beeldmateriaal bespreekt het tweede deel van deze scriptie drie ‘fasen’ van Centraal Wonen: de *initiatieffase* (hoofdstuk 4), *het ontwerp* van het project ten tijde van de opleveringsfase (hoofdstuk 5) en *het gebruik* tijdens de bewoningsfase (hoofdstuk 6). Deze fasen zijn voortgekomen uit het onderzoek naar de vier projecten, waaruit bleek dat iedere fase een belangrijk en onmisbaar element voor het uiteindelijke project vormde.

Dit hoofdstuk heeft als doel het voorbereidings- en ontwerpproces bloot te leggen waarbij de toekomstige bewoners gezamenlijk hun idealen vertaalden naar een concrete visie op het wonen. Er zijn drie thema’s te onderscheiden die kenmerkend zijn voor deze fase en achtereenvolgens in dit hoofdstuk worden besproken. Ten eerste had iedere lokale initiatiegroep eigen doelstellingen en een zwaartepunt voor het initiëren van een Centraal Wonen-project. Ten tweede bleek de samenwerking met de overheid, lokale gemeente en woningcorporatie essentieel voor de realisatie van experimentele woningbouw in de sociale sector. Ten derde was de wisselwerking tussen bewoners en architect van grote invloed op het ontwerp, waarbij verschillende inspraakmethoden werden toegepast. Dit hoofdstuk heeft als doel het voorbereidings- en ontwerpproces bloot te leggen waarbij de toekomstige bewoners gezamenlijk hun idealen vertaalden naar een concrete visie op het wonen.

Woonwensen en -idealén

Het initiatief van een lokale Centraal Wonen-groep begon met ideeën over een alternatieve woonomgeving. Zij kwamen met elkaar in contact door advertenties in lokale media. Eenmaal bijeengekomen, moest de groep een beeld vormen van de gezamenlijke idealen, wensen en verwachtingen. Dit was doorgaans een proces van minstens drie jaar, maar is essentieel gebleken voor zowel het ruimtelijke ontwerp als de sociale structuren.

Na de oproep van Lies van den Donk-van Dooremaal werd in 1969 het idee van Centraal Wonen geboren. Nadat op landelijk niveau was nagedacht over de uitwerking van deze advertentie, ontstonden lokale initiatieven om dit in de

praktijk te brengen. Een van deze initiatieven was de Oostermeent in Huizen. Via een persbericht in *De Gooi- en Eemlander* in november 1973 werd een informatieavond aangekondigd in het toenmalige buurthuis Ons Huis. Onder het motto ‘Samen doen wat samen kan’, werkten ruim zestig belangstellenden in de Vereniging Centraal Wonen Ooster Meent aan het uitdenken van het project.¹¹⁶ Dit denkproces heeft ruim drie jaar geduurd, met als resultaat een nieuw project ten noordwesten van Hilversum: **de Wandelmeent**, het eerste Centraal Wonen-project. In een latere oproep stond: ‘Mensen gezocht die willen meewerken aan [...] een samenlevingsvorm die de grenzen van het gezin overschrijdt’.¹¹⁷ Bij het overschrijden van de grenzen van het gezin stond één ding vast: het project zou geen commune worden maar juist een diverse en onafhankelijke bewonersgroep – ook voor mensen met een afstand tot de woningmarkt. De afwijzing van de commune had te maken met de experimenten met verregaande collectivisering in de late jaren zestig, waarbij bewoners hun inkomsten deelden, de kinderen gezamenlijk – of nalatig – werden opgevoed en slaapkamers werden gedeeld met de andere huisgenoten. In de Wandelmeent zou ieder huishouden over een woning beschikken met eigen keuken, badkamer en voor- en achterdeur om de privacy te garanderen. Pas dan konden de bewoners een vrijwillige bijdrage leveren aan de groep.

Marian Verweij woont al sinds de oplevering in 1977 in de Wandelmeent en benadrukt dat een sturende ideologie ontbrak, zoals bij communes vaak het geval was. ‘Bewoners zijn zelfstandig, hebben iets gemeenschappelijks wat zich in de loop der jaren vormt, in plaats van dat er één gedachte is en dat mensen aansluiten bij die gedachte’.¹¹⁸ Maar wat gemeenschappelijk moest verlopen, was in de praktijk al ver voor de bouw uitgedacht. Bewoners wilden zeggenschap in het uitkiezen van nieuwe bewoners, in het beheren van de gemeenschappelijke ruimten en de controle over de dagelijkse beslissingen en samenwerkingsactiviteiten.¹¹⁹ De woonwensen en -idealen van de toekomstige bewoners van de Wandelmeent hadden een duidelijke sociale agenda: het creëren van een sociale woonomgeving die voor iedereen toegankelijk was.

De Banier in Rotterdam is in 1975 eveneens ontstaan vanuit de sociale doelstelling een gevarieerde bewonerssamenstelling te realiseren. De bewonerssamenstelling moest aansluiten bij de volkse Agniesebuurt waar het project werd gerealiseerd, en daarom niet alleen bestaan uit sociaal werkers, studenten en academici.¹²⁰ Daarom werden voor het werven van bewoners advertenties opgehangen op plekken waar een doorsnede van de samenleving op af kwam, zoals de bibliotheek.¹²¹ Maar als het gaat over hun oorspronkelijke idealen, benadrukken bewoners dat zij gemeenschappelijk wonen vanuit pragmatische overwegingen.¹²² Het uitgangspunt was het creëren van een goed burennetwerk, waar men elkaar kent, plezierig met elkaar omgaat en elkaar helpt. Overeenkomstig met de Wandelmeent wordt de wens om

¹¹⁶ DE WANDELMEENT 2020.

¹¹⁷ DE WANDELMEENT, 2020.

¹¹⁸ Marian Verweij, interview met de bewoonster van de Wandelmeent, Hilversum/Arnhem, 1 februari 2021.

¹¹⁹ Fromm & De Jonge 2020, p. 41.

¹²⁰ Krabbendam & Dijkhuis 2016, pp. 8-15.

¹²¹ Ben Lindeman, interview met de bewoner van de Banier, Rotterdam/Utrecht, 28 december 2020.

¹²² Krabbendam & Dijkhuis 2016, pp. 8-15.

gemeenschappelijk te wonen niet altijd herkend of erkend als ideologisch, terwijl deze inherent is aan Centraal Wonen.

Het initiatief van **de Meenthe** in Tilburg begon bij de behoefte van vier stellen om dichterbij elkaar te wonen.¹²³ Zij waren lid van de Politieke Partij Radikalen (PPR) en ontmoetten elkaar daar geregeld. Ze wilden meer en gemakkelijker sociale contacten leggen, materiele zaken delen, grond effectief gebruiken (met een moestuin, een speelplek en een zittuin) gemakkelijk op elkaars kinderen passen en hen laten opgroeien in een veilige omgeving.¹²⁴ Oorspronkelijk dachten de initiatiefnemers aan een kleiner koopproject, maar ze moesten vanwege de kosten meer woningen realiseren op het stuk grond van 10.000 m² dat hen door de gemeente was aangeboden. Daarom plaatsten zij een advertentie in de krant om meer geïnteresseerden te werven. De idealen van de initiatiefgroep vonden weerklank in een vrouwennetwerk en een koffiecontactgroep in het nieuwe winkelcentrum van de wijk Tilburg Noord.¹²⁵ Zij hielden een bijeenkomst over het thema wonen en bespraken de vraag: wat wil je voor jezelf en je kinderen in je woonomgeving?

Een van de initiatiefnemers en huidige bewoners, Ton Kusters, benoemt dat het project niet als doelstelling had een doorsnede van de maatschappij te huisvesten – zoals is beschreven in de doelstelling van de Landelijke Vereniging Centraal Wonen – maar is ontstaan vanuit de wensen van gezinnen met kinderen.¹²⁶ Dit had een emancipatorische kant: door gemakkelijker op elkaars kinderen te kunnen passen, kregen vrouwen meer mogelijkheden om te studeren en werken. Opmerkelijk is dat de groep uit Tilburg zich niet bewust was van het bestaan van Centraal Wonen of het eerste project in Hilversum en dus zelfstandig is ontstaan.¹²⁷

Het belang van de woningcorporatie, de gemeente en de Rijksoverheid

De experimentele aard van Centraal Wonen zorgde ervoor dat de eerste projecten door bestaande regelgeving en scepsis van externe partijen zoals de overheid, lokale gemeenten en woningbouwcorporatie moesten breken. Wet- en regelgeving voor de bouw werd op overheidsniveau vastgelegd in de *Voorschriften en Wenken*.¹²⁸ Tegelijkertijd werd de gedachte dat er andere typen woningen moesten worden gerealiseerd breed gedragen. Toenemende welvaart en afname van de woningnood maakten experiment in de woningbouw mogelijk. Vanuit het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening stelde minister Schut het programma voor Experimentele Woningbouw in, ter bevordering en vernieuwing van de kwaliteit van het wonen.

Woningcorporaties, die vanaf de Tweede Wereldoorlog hadden voorzien in het bouwen van betere huisvesting, kregen in de jaren zestig meer beleidsvrijheid ten opzichte van de overheid en versterkten hun autonomie.¹²⁹ Zij gingen steeds meer als ‘sociaal ondernemer’ te werk en kregen te maken met de

¹²³ Ton Kusters, interview met bewoner en initiatiefnemer van de Meenthe, Tilburg, 5 januari 2021.

¹²⁴ Ton Kusters, interview met bewoner en initiatiefnemer van de Meenthe, Tilburg, 5 januari 2021.

¹²⁵ Redactie 2006, pp. 6-8.

¹²⁶ Ton Kusters, interview met bewoner en initiatiefnemer van de Meenthe, Tilburg, 5 januari 2021.

¹²⁷ Ton Kusters, interview met bewoner en initiatiefnemer van de Meenthe, Tilburg, 5 januari 2021.

¹²⁸ Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid 1969.

¹²⁹ Beekers 2012, p. 213.

democratiseringswens van burgers.¹³⁰ Gemeenten moesten toestemming en bouwgrond verlenen voor de realisatie van Centraal Wonen-projecten. De ontwikkeling van groeikernen als nieuwe zelfstandige woonsteden bood genoeg ruimte om plaats te maken voor experiment in de woningbouw. Tegelijkertijd was de ergste woningnood opgelost en kon er meer aandacht worden besteedt aan de werkelijke woonkwaliteit, zoals verwoord in de Derde Nota Ruimtelijke Ordening en het programma Experimentele Woningbouw.¹³¹ Zo was er destijds een gunstige situatie voor de realisatie van nieuwe woonvormen.

Voor de **Wandelmeent** in Hilversum was in eerste instantie geen woningcorporatie bereid om het project te realiseren.¹³² Met het ontwerp van architect Pieter Weeda van architectenbureau Leo de Jonge op *no cure, no pay*-basis (geen uitvoering, geen betaling) werd RK-woningbouwvereniging St. Jozef met directeur Nico Schiltmans als opdrachtgever, bereid gevonden het project te realiseren.¹³³ Hij zag het als een kans om zijn woningbouwvereniging op de kaart te zetten en bestaande regelgeving te veranderen.¹³⁴ Daarnaast was de subsidie van het programma Experimentele Woningbouw essentieel voor de realisatie van het project. Door het predicaat 'experimenteel' kreeg het project extra subsidie en ontheffing van bepaalde voorschriften uit de *Voorschriften en Wenken* en de *Modelbouwverordening*.¹³⁵ De Wandelmeent werd beschouwd als meervoudig experiment doordat het de eerste concrete uitwerking van het 'Centraal Wonen'-idee was, door het ontwerp en de positie van de woongroep in de wijk en de zeggenschap van bewoners over de bestemming en indeling van de woning en de begeleiding van de architect.¹³⁶ De gemeente Hilversum voorzag in het toewijzen van een bouwkafeel en stemde in met de zeggenschap over de woningtoewijzing op voordracht van clusters, waarbij de bewoners van de Wandelmeent hun eigen burelen mochten kiezen.¹³⁷ Bovendien hoefden bewoners niet te voldoen aan de inkomensgrens voor woningwetwoningen.

Vanwege de pioniersfunctie van de Wandelmeent zijn ook connecties van een van de initiatiefnemers, Freek de Vries, belangrijk geweest. De Vries had kennis van de regels en restricties in de bouw en goede relaties met het ministerie van VRO. Architect Pieter Weeda benoemde dat De Vries de belangrijkste vertegenwoordiger van het project was.¹³⁸ Kees Verweij, bewoner van de Wandelmeent vanaf de oplevering in 1977, benadrukt dat de realisatie volgens de Centraal Wonen-ideeën alleen kon plaatsvinden door de financiële

¹³⁰ Enkele tientallen gemeenten en corporaties hebben een Centraal Wonen-groep erkend en zeggenschap verleend op enkele van de volgende aspecten: woonwensenprogramma, architectenkeuze, zelfwerkzaamheid, woningtoewijzing en andere beheertaken, huurverdeling en gedeeld risico voor huurdering, gemengde financiering, leningen ten behoeve van collectieve ruimten. Bovendien is er in veel gevallen periodiek overleg over het beheer. Diverse woningcorporaties en gemeenten zijn niet afkerig van intensieve bewonersparticipatie. Kesler 1991, p. 256.

¹³¹ Schut 1968; Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening 1973 – Dl. 1, 2 en 3.

¹³² Ibid., pp. 30-31.

¹³³ RK-woningbouwvereniging St. Jozef is inmiddels woningbouwcorporatie Het Gooi en Omstreken.

¹³⁴ Marian Verweij, interview met de bewoonster van de Wandelmeent, Hilversum/Arnhem, 1 februari 2021.

¹³⁵ Het bleek niet genoeg om alle extra kostenposten te drukken, zoals de kosten voor de gemeenschappelijke voorzieningen, de woningindeling naar keuze en de voorbereidingskosten, evenals de terugbouwbaarheidseis naar zelfstandige woningen in het geval van mislukken. Woningen werden verkleind en het project kreeg extra subsidie, zodat het project binnen de woningwetsector kon worden gebouwd. Bron: Kesler 1991, pp. 30-31

¹³⁶ Baars & Grossouw 1978.

¹³⁷ Kesler 1991, p. 88.

¹³⁸ Fromm & De Jong 2019, p. 40.

steun, de versoepeling van de bouwregelgeving en de bijzondere samenwerking tussen gemeente Hilversum, de woningbouwvereniging, architecten Pieter Weeda en Leo de Jonge en de volhardende bewonersgroep.¹³⁹

Woningcorporatie Jutphaas Wonen had eenzelfde faciliterende rol voor het project ‘GW Fokkesteege’, ofwel **Gemeenschappelijk Wonen** in Nieuwegein. Met een advertentie in de Volkskrant verzocht een woongroep of er projectontwikkelaars of woningcorporaties waren die in een nieuwbouwcomplex konden voorzien. De toenmalige directeur van woningcorporatie Jutphaas Wonen ging hiermee akkoord en financierde het project. Bewoonster Eveline Deirkauf benoemt dat het project destijds werd opgevat als vooruitstrevend en ‘het paradepaardje’ van de woningcorporatie omdat Gemeenschappelijk Wonen het grootste woongroepenproject van Europa was.¹⁴⁰ Dit kan worden verklaard door de verbreding van het werkgebied en de professionalisering van woningcorporaties in rond de jaren zeventig.¹⁴¹ Corporatiebestuurders hoopten beter te kunnen inspelen op de diverse behoeften van bewoners, die steeds meer inspraak eisten en kritischer naar hun woning keken.¹⁴² Het is aannemelijk dat Gemeenschappelijk Wonen als voorbeeldproject diende om een grotere groep bewoners in een kwalitatieve en sociale woonomgeving te huisvesten, waarbij de schaal niet onderdeel voor het maatwerk voor de bewonersbehoeften.

Ook Ben Lindeman van **de Banier** benadrukt: ‘wij waren goudhaantjes vergeleken met de initiatiefgroepen van tegenwoordig. De corporatie stond er sympathiek tegenover en er kon veel meer’.¹⁴³ Vijf jaar na de bouw van de Wandelmeent was ook de Banier aangewezen als experiment, ditmaal onder het thema ‘huisvestingsvormen voor bewoners met specifieke woonbehoeften’.¹⁴⁴ Het gebouw moest de Centraal Wonen-gedachten dienstbaar maken en onderlinge betrokkenheid faciliteren. Wel werd door Patrimonium Woningstichting (tegenwoordig Havensteder) een terugbouwbaarheidseis gesteld. Dit houdt in dat het stadsblok zonder grote ingrepen weer om kon worden gebouwd naar normale portiekflats.

Inspraakmethoden

Bijzonder aan Centraal Wonen-projecten is de wisselwerking tussen de toekomstige bewoners en de architect. Bewoners spraken zich uit over de manier waarop zij gemeenschappelijk wensten te wonen en zochten een balans tussen keuzes in het belang van de groep en het individu. De architect maakte de vertaalslag tussen de woonwensen en het gebouw en hielp bewoners hun ideeën over wonen verder te ontwikkelen. De esthetiek van Centraal Wonen-projecten was een gevoelig aspect omdat deze de identiteit van de groep moest

¹³⁹ Persoonlijke correspondentie met Marian Verweij en Kees Verweij, bewoners van de Wandelmeent, 30 januari 2021.

¹⁴⁰ Eveline Deirkauf, interview met de bewoonster van Gemeenschappelijk Wonen, Nieuwegein/Utrecht, 29 december 2020.

¹⁴¹ Beekers 2012, p. 224.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Ben Lindeman, interview met de bewoner van de Banier, Rotterdam/Utrecht, 28 december 2020.

¹⁴⁴ Barzilay, Ferwerda & Blom 2018, p. 127.

Krabbendam achterhaalde de woonwensen van de bewoners op verschillende manieren. Hij liet hen een dagboek bijhouden waarin zij schreven hoe zij het alledaagse leven in de woning en het project zich voorstelden. Na een indicatie te hebben gekregen van de verwachtingen van de bewoners, waren de beukmaten het volgende punt om vast te stellen: deze bepaalden voor een groot deel de mogelijkheden van de plattegrond voor de woningen. ‘Het leuke was dat een van de bewoners drie draadmodellen van kamers in de

Afb. 19

¹⁵¹ Krabbendam, 2013.

verschillende beukmaten had gemaakt. Daarin liet ze zien, met poppetjes erin, wat je allemaal met die ruimte kon doen. Daar kwam een bewoner opeens mee aan in een van de sessies. Zo hebben we dus op een middag besloten om de beukmaat van 6,60 meter te gaan gebruiken, want daarin had je de meeste mogelijkheden (afb. 19).¹⁵² Nog voordat de volgende vergadering met de architect plaatsvond, hadden de verschillende bewonersgroepen hun ideeën over het wonen in een woongroep al verder uitgedacht. Met vellen papier en uitgeknipte kasten, bedden en keukenbladen op een schaal van 1:20 visualiseerden zij de inrichting van het project. Op grond van de behoeften en wensen van de bewoners heeft de architect voor eenendertig woongroepen een apart plan getekend, tot iedere bewoner daarmee akkoord ging.

De groep van **de Meenthe** in Tilburg vergaderde drie jaar lang één tot twee keer in de week. In de groep, waar in de tussentijd potentiële bewoners afhaakten en aanhaakten, werd gepraat over de verwachtingen van het wonen in een groep, maar ook wat zij de groep te bieden hadden. Het waren 'luchtkastelen ook, want we hadden nog niks'.¹⁵³ Dit citaat van bewoner en initiatiefnemer Ton Kusters geeft aan dat het lang duurde voordat de woonwensen en -idealen geconcretiseerd werden. Architect Jo Hurkmans, die uit het netwerk van initiatiefnemer Herman Ey kwam, bezocht de vergaderingen en zei daarin weinig, maar luisterde des te meer.¹⁵⁴ Na bijna vier jaar vergaderen, werd Hurkmans officieel benoemd tot architect van de Meenthe en startte met het ontwerp. In plaats van geavanceerde inspraakmethoden te gebruiken om de woonwensen van de bewoners te achterhalen, was Hurkmans inmiddels zo betrokken geraakt bij de groep dat hij een goed beeld had van de gezamenlijke en individuele woonwensen. Bewoners konden binnen de vier dragende buitenmuren van de woning een eigen indeling bedenken. De opzet en het exterieur van de woningen was van de hand van Hurkmans.

Besluit: Geen initiatief zonder idealen

De ontwikkeling van woonconcept naar concrete woonvorm bleek niet gemakkelijk. De gemeente, woningcorporatie, architect en potentiële bewonersgroep moesten bereid zijn het project uit te voeren. Het vormen van een bewonersgroep en het bereiken van consensus over de woonvorm was een langdurig proces.

In de praktijk zijn het slechts één, twee of drie doelstellingen, zoals geformuleerd door de Landelijke Vereniging Centraal Wonen in 1971, waarop de vroege Centraal Wonen-projecten de nadruk legden. De doelstellingen waren weliswaar bedoeld als streefbeelden, maar werden omwille van de haalbaarheid van de projecten soms ook losgelaten. In het ene project werd de nadruk gelegd op het huisvesten van een diverse bewonersgroep, andere projecten ontstonden meer vanuit de behoefte om een sociale omgeving voor kinderen en vrouwen te creëren. Daarbij kan worden getwijfeld aan de werkelijke diversiteit die in de eerste projecten is gerealiseerd. Het meewerken

¹⁵² Fliip Krabbendam, interview met de architect van Gemeenschappelijk Wonen, Delft/Utrecht, 6 januari 2021.

Bewoner niet bekend.

¹⁵³ Ton Kusters, interview met bewoner en initiatiefnemer van de Meenthe, Tilburg, 5 januari 2021.

¹⁵⁴ Ton Kusters, interview met bewoner en initiatiefnemer van de Meenthe, Tilburg, 5 januari 2021.

aan een nieuwe experimentele woonvorm, die van onderop wordt geïnitieerd, vraagt om de nodige kennis en participatie waarover niet iedereen beschikt. De lokale Centraal Wonen-initiatieven zullen vooral bewoners hebben betrokken die reeds geïnteresseerd waren in hun woning, woonomgeving en een bijdrage wilde leveren aan alternatieven.

Centraal Wonen streefde naar een balans tussen het belang van het individu en de groep en wilde geen (beperkende) levensovertuiging voorschrijven. Opvallend is dat hoewel de bewoners van de besproken Centraal Wonen-projecten zich tegenwoordig niet met een ideologie identificeren, de woonvorm in de kern ideologisch is. Er is geen sprake van een voorgeschreven religie, politieke partij of dieet, maar bewoners van Centraal Wonen-projecten delen een bepaalde levenshouding die correspondeert met de woonvorm. Centraal Wonen was fundamenteel vernieuwend en de eerste projecten hadden een pioniersrol. De initiatiefgroepen streden voor een kwalitatieve woonomgeving met woonvoorzieningen voor het welbevinden, karakteristiek voor het woonecologisch denken in de jaren zeventig en tachtig. De woonvorm werd door de bewoners desondanks liever als 'pragmatisch' beschouwd.

De woningcorporaties hadden als opdrachtgever voor de bouw van Centraal Wonen-projecten een belangrijke invloed op het realiseren van deze projecten. Destijds hing een zweem van vooruitstrevendheid en vernieuwing rond deze experimentele woonvorm. In combinatie met de grotere vrijheden die woningcorporaties hadden verkregen, durfde een handjevol woningcorporaties het aan om een Centraal Wonen-project te realiseren. Het wel of niet stellen van een terugbouwbaarheidseis is veelzeggend over het vertrouwen van de woningcorporaties of gemeenten in het slagen van de experimenten en had directe invloed op de mogelijkheden voor het ontwerp. Maar ook de Rijksoverheid, die projecten een experimentstatus gaf, vergrootte de mogelijkheden van het ontwerp doordat mocht worden afgeweken van standaard bouwmaten zoals vastgesteld in de *Voorschriften en Wenken*. Tijdens de initiatieffase was samenwerking met professionals vanuit de Rijksoverheid, de lokale gemeente en woningcorporaties een vereiste.

De vier projecten tonen een variëteit aan inspraakmethoden, van weinig inspraak bij de Banier tot een zo volledig mogelijke invloed op het ontwerp bij de Wandelmeent. Het type project bepaalde de mogelijkheden, zoals of het een particulier project of sociale woningbouw betrof, of het project onderdeel was van een grotere bouwopgave en hoeveel tijd en geld en beschikbaar was. Daarnaast waren de idealen en handelingswijze van de architect bepalend voor de invloed die bewoners kregen op het ontwerp. Door de soms verregaande inspraak is het lastig te onderscheiden welke ontwerpoplossingen van de bewonersgroep kwamen en welke van de architect.¹⁵⁵ Voor nu volstaat te concluderen dat het ontwerpproces een groepsproces was, waarbij de belangen van het individu werden gewogen tegenover de belangen van de groep. Individuele inspraak, per huishouden, betrof over het algemeen de inspraak op het interieur en de woningplattegrond. De architect drukte zijn eigen stempel op de stedenbouwkundige hoofdopzet en het exterieur.

¹⁵⁵ De onderzoeksprojecten beschikken ieder over hun eigen archiefmateriaal. Het is aannemelijk dat er notulen zijn van de ontwerpbijeenkomsten. Het onderscheid tussen inbreng van individuele bewoners, beslissingen op groepsniveau en de ontwerpidéén van de architect is nog nader te onderzoeken.

De initiatieffase was zowel een ruimtelijke als sociale opgave, waarin de sociale structuren en omgangsvormen werden uitgedacht. Het nadenken over het gebruik van het gebouw, de gebruikers, hun relatiepatronen en waar zij elkaar zouden ontmoeten was een nieuwe benadering in de architectuur van het structuralisme, zoals besproken in het tweede hoofdstuk. In deze discussies kwam de sociale intentie naar voren, zowel de relationele als praktische insteek. Het project moest functioneren als sociaal woonproject, met gemeenschappelijke ruimten en voorzieningen, mogelijkheden om bewoners terloops te ontmoeten en bewonerscommissies voor het dagelijks onderhoud van het project. Tegelijkertijd schepte deze voorbereidingsfase de tijd voor bewoners om elkaar te leren kennen, een band op te bouwen en te bedenken met wie zij dagelijkse voorzieningen wilden delen. Geboren vanuit een feministische en democratische insteek, werd van de bewoners verwacht dat zij zouden deelnemen aan (sociale) activiteiten in het project, zoals op elkaars kinderen passen of gezamenlijk dineren. Daarmee droegen zij de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het slagen van het project als sociale woonomgeving, waar bewoners elkaar kennen en elkaar helpen.

Naam: DICK HATT

CENTRAAL WONEN VOOR DE OOSTERMEENT
=====

Weekend 19 en 20 mei 1973 A

Wilt u hieronder aangeven, aan welke centrale voorzieningen u de meeste waarde hecht?

Geef uw mening weer, door in de kolom I een 1 te plaatsen achter de voor u meest waardevolle, een 2 achter de op één na belangrijkste etc.

U heeft hiervoor ca. 20 minuten de tijd; het is niet erg, als u niet alle voorzieningen hebt gewaardeerd. Ook voor u zal het immers niet zo belangrijk zijn, wat op de 15e of de 16e plaats komt. DEFIN.

		I	T
Centrale wasgelegenheid *	2	12	A
Teenerruimte	5	9	B
Koffie-bar	5	7	B
"Stille" ontmoetingsruimte	6	2	B
"Luide" ontmoetingsruimte	3	1	B
T.V. - ruimten	3	20	B
Crèche	3	10	A
Hobby-ruimte voor lessen e.d.	4	5	C
Hobby-ruimte voor linoleumdruk e.d.	6	6	C
Sauna	-	19	C
Logeerkamers	-	13	D
Donkere kamer	4	14	C
Muziekkamer	7	11	C
Half-centrale keuken	1	4	A
Centrale keuken	-	18	A
Half-centrale eetruimte	1	3	A
Centrale eetruimte	-	17	A
Studie- (huiswerk-)ruimte	6	8	D
Bergruimten	8	15	D
Ziekenkamer	-	16	D

BLANCO RUIMTE

A.	B	C	D
1. keuken	1. Wip	1. Hobby/Doma	1. Bergen
2. keuken	2. Koffiebar/keuken	2. Muziek	2. Log/sh
3. keuken	3. stil/ruis	3. Sauna	

Afb. 15 | Leo de Jonge en Pieter Weeda, de Wandelmeent (inspraak enquêtes), 1973-1977, Hilversum (foto: archief van de Wandelmeent, 1973). Turflijst met waardering voor zaken voor gemeenschappelijk gebruik.

Afb. 16 | Leo de Jonge en Pieter Weeda, de Wandelmeent (maquette), 1973-1977, Hilversum (foto: Bart de Vries, 'Uit een oude doos', Gewoon Anders, 32 (2009) 107, p. 17, geschatte datering 1973-1977, Bergen). De maquette toonde verschillende mogelijkheden voor het indelen van de straat. Elke opstelling werd bediscussieerd.

Afb. 17 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (ontwerpsessie met toekomstige bewoners), 1979-1982, Nieuwegein (foto: Archief Philip Krabbendam, datering geschat 1979-1982).

Afb. 18 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (ontwerpsessie met toekomstige bewoners), 1979-1982, Nieuwegein (foto: Archief Philip Krabbendam, datering geschat 1979-1982).

Afb. 19 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (draadmodel met verschillende plattegronden gemaakt door een bewoner), 1979-1982, Nieuwegein (foto: Archief Philip Krabbendam, datering geschat 1979-1982).

5 | Het ontwerp: stedenbouw, architectuur en buitenruimte

In het voorgaande hoofdstuk is de initiatieffase van de vier onderzoeksprojecten onderzocht. Hieruit is gebleken dat Centraal Wonen zowel een ruimtelijke als sociale ontwerpogave was. Nadat toekomstige bewoners en architect samen een vertaling hadden gemaakt van woonwensen en -idealen in een concrete visie op het wonen en de weg was vrijgemaakt door de gemeente en de woningcorporatie, kon er worden gebouwd. In dit hoofdstuk wordt het resultaat van het ruimtelijke ontwerp besproken, aan de hand van drie niveaus: de stedenbouw en architectuur, het woonprogramma en de buitenruimte. Deze niveaus zijn onderscheiden aan de hand van het onderzoek naar de vier onderzoeksprojecten, waarbij ieder niveau specifieke ontwerpoplossingen bevat die passen bij de Centraal Wonen-ideeën.

De stedenbouw en architectuur bespreekt de ligging van het project ten opzichte van de omringende bebouwing, de grote structuur en het exterieur van het project en wat deze diende te communiceren. De onderzoeksprojecten variëren in grootte van 20 tot 150 woningen, dus een project was niet beperkt tot één gebouw of één straat. Centraal Wonen-projecten vormden een klein buurtje op zich, dat zich diende te verhouden tot omringende straten. *Het woonprogramma* analyseert de plattegronden van de vier onderzoeksobjecten en onderzoekt het woonprogramma en de situering van gemeenschappelijke ruimten en de woningen. In *De buitenruimte*, die met de intentie werd ontworpen om sociaal contact te laten floreren, wordt het ruimtelijke ontwerp van deze ruimten geanalyseerd. Dit hoofdstuk laat de overeenkomsten en variëteit aan ontwerpoplossingen zien die voor de Centraal Wonen-projecten is bedacht.

De stedenbouw en architectuur

De eerste Centraal Wonen-initiatiefgroepen stonden voor de uitdaging een nog niet bestaande woonvorm in Nederland vorm te geven. Zoals reeds besproken in het derde hoofdstuk, werd voor inspiratie gekeken naar ontwerpen van Jan Gudmand-Høyer. Daarnaast zijn er invloeden van de Nederlandse jaren zeventig architectuurpraktijk te herkennen in de gebouwen, met thema's als kleinschaligheid en geborgenheid.

Het eerste gerealiseerde project is **de Wandelmeent** in Hilversum die na een initiatieffase van drie jaar en één bouwjaar in 1977 werd opgeleverd. Het project is gerealiseerd op voormalige gemeenschappelijke weidegronde (een 'meethe') van Hilversum in de nieuwbouwwijk Hilversumse Meent.¹⁵⁶ Het project telt vijftig sociale huurwoningen voor circa honderddertig bewoners. De projectarchitect Pieter Weeda was werkzaam bij het architectenbureau van Leo de Jonge, gespecialiseerd in de volkshuisvesting. De architecten Leo de Jonge en Ernest Groosman waren bovendien nauw betrokken bij het programma voor experimentele woningbouw. De Jonge was lid van de adviescommissie en beoordeelde maandelijks nieuwe plannen.¹⁵⁷ Weeda maakte een ontwerp voor

¹⁵⁶ Marcel Barzilay, *EXPERIMENTELE WONINGBOUW '68-'80 REVISITED*, 2016.

¹⁵⁷ Barzilay, Ferwerda & Blom 2018, p. 25.

de Wandelmeent op solidariteitsbasis, wat betekende dat indien het ontwerp niet gerealiseerd kon worden, er geen rekening zou worden gestuurd.

Weeda streefde ernaar om de Wandelmeent af te laten wijken van de omringende bebouwing, zonder het project te isoleren. De bebouwing moest geborgen, coherent en kleinschalig zijn, zoals in een dorp, en tegelijkertijd uitdrukken dat er anders werd gewoond. Daartoe ontwierp hij het project in de vorm van twee kruisende straten met in het midden een plein, wat ook bewoners uit de omringende omgeving moest uitnodigen erdoorheen te wandelen (afb. 20). De vijftig grondgebonden woningen bestaan uit twee tot drie bouwlagen met ieder een individuele ronde, groene kap. De woningen zijn verspringend van elkaar gepositioneerd, in ligging en in hoogte, waardoor een gevarieerd straatbeeld is ontstaan (afb. 21). De gevels zijn voorzien van gemetselde borstwering en rood houtwerk. De kleuren op deuren en kozijnen markeren de gemeenschappelijke voorzieningen op project- en clusterniveau. Deuren naar projectvoorzieningen zijn donkerblauw en naar clustervoorzieningen rood. Per cluster werden de kleuren voor de kozijnen bepaald, waarbij kon worden gekozen uit geel, oranje, blauw, groen of rood. De primaire kleuren en ronde vormen verbinden het project visueel met elkaar en geven uitdrukking aan de experimentele woonvorm. Tegelijkertijd is er geprobeerd een herkenbare woonomgeving te creëren door individuele, grondgebonden woningen en traditionele materialen als baksteen en hout. De verspringende grondgebonden woningen, trappen, gebogen daken en gekleurde panelen en kozijnen kunnen worden beschouwd als een poging om meer variatie en kleinschaligheid in de woonomgeving te realiseren – als reactie op de versoberde moderne woonomgeving uit de naoorlogse jaren.

Anders dan de Wandelmeent wijkt het tweede Centraal Wonen-project, **de Banier** in Rotterdam, minimaal af van de omringende bebouwing. Het exterieur verraadt niet dat zich binnen een alternatieve woonvorm bevindt. Door de sloop van het Sint Franciscusziekenhuis in 1976 in de Agniesebuurt in Rotterdam, kwam een groot terrein vrij aan de Schiekade voor stadsvernieuwing. Binnen de nieuwbouwwoningen werd plaats gemaakt voor een Centraal Wonen-project (afb. 22). Guus Canoy (Gerritsen en Middelhoek BV) ontwierp het project, waarin vier niveaus van privé naar gemeenschappelijk werden onderscheiden.¹⁵⁸ Het project werd na een bouwperiode van twee jaar in 1980 opgeleverd.

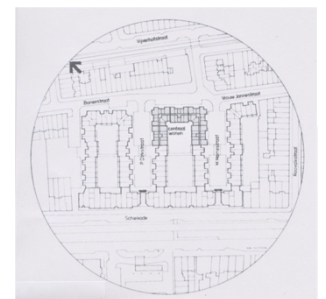
Het was uitdrukkelijk de wens van bewoners om het exterieur van het gebouw niet te laten afwijken van de omringende bebouwing.¹⁵⁹ De stadsvernieuwingbouw aan de Banierstraat beslaat eenenvijftig woningen, is vier tot vijf bouwlagen hoog, heeft enkele schuine daken en is uitgevoerd in rode baksteen met ornamentale stenen banden. Typerend voor stadsvernieuwing architectuur is gezocht naar aansluiting op de omringende negentiende-eeuwse bouw. Daardoor wijken bouwhoogte, rooilijnen en straatprofielen niet af van de oorspronkelijke bebouwing.¹⁶⁰ Het complex van

Afb. 20

Afb. 21

Afb. 22

¹⁵⁸ De architectenbureaus van L. en E. Hartsuyker, Van den Broek en Bakema (projectarchitecten Astrid Wiebenga en Flip/Philip Krabbendam) en Eikelenboom, Gerritsen en Middelhoek BV (projectarchitect Guus Canoy) werden gevraagd een ontwerp te maken. Bron: Krabbendam 2020.

¹⁵⁹ Krabbe & Vlug (red.) 1986, p. 56.

¹⁶⁰ Van Es 2013, p. 87.

de Banier bevat echter meer balkons aan de straatkant van het gebouw dan de omringende stadsvernieuwingspanden (afb. 23).

De Meenthe is gebouwd in 1980 en een jaar later opgeleverd aan de rand van een uitbreidingswijk in Tilburg Noord, in de buurt De Quirijnstok (afb. 24). Met aan de ene kant van de Vlashoflaan de hoogbouw van een nieuwbouwbuurt in het type ‘functionalistische tuinstad’ en de tegenovergelegen laagbouw in het type ‘nieuwe knussigheid’, ligt de Meenthe aan de andere zijde aan de rand van het buitengebied.¹⁶¹ Het project onderscheidt zich van de omringende bebouwing, doordat het afwijkt in bouwhoogte, bouwmaterialen, bouwstijl en afzonderlijk is gebouwd ten opzichte van de omringende nieuwbouw. De positionering van de woningen van de Meenthe is aangepast op de driehoekige vorm van de kavel (afb. 25).¹⁶² De twintig verspringende geschakelde woningen zijn gegroepeerd rondom een binnenterrein, dat begaanbaar is vanaf een toegangsweg in de punt. Het project is uitgevoerd in oranje baksteen en idem kleurig dak. De twintig kleine, eenlaags patiowoningen hebben een schuin dak. De Meenthe kon met meer vrijheid (en dus afwijkender) worden ontworpen omdat er, anders dan andere vroege Centraal Wonen-projecten, geen referentieplan hoefde te worden gemaakt vanwege een gestelde terugbouwbaarheidseis.

Opvallend aan het ontwerp is de relatieve beslotenheid, welke te wijten is aan de ietwat afgelegen locatie en welke wordt versterkt door de naar het binnenterrein gekeerde woningen. Architect Jo Hurkmans had als uitgangspunt dat de Meenthe moest uitdrukken dat er gewoond werd met geborgenheid en beschutting. Hij stelde zich de Meenthe voor als een plek waar bewoners zich konden terugtrekken als in ‘een baarmoeder’.¹⁶³ Deze baarmoeder kan als metafoor worden beschouwd en als tegenhanger van de rationele moderne woonwijk, waar vooral vrouwelijke bewoners zich anoniem en sociaal geïsoleerd voelden. De ‘beschutting’ en ‘geborgenheid’ van de Meenthe betekende meer blootstelling aan medebewoners op het binnenterrein en in de gemeenschappelijke ruimte, maar een visuele (afwijkende stedenbouw en architectuur) en fysieke barrière (de weg) ten opzichte van de bewoners uit omringende buurten.

In Nieuwegein, een groeikern van Utrecht, werd in 1981 begonnen met de bouw van **Gemeenschappelijk Wonen**. In de wijk Fokkesteege maakte woningcorporatie Jutphaas Wonen plaats voor het Gemeenschappelijk Wonen project (afb. 26). Anders dan andere Centraal Wonen-projecten werd Gemeenschappelijk Wonen Nieuwegein oorspronkelijk ontworpen met eenendertig woongroepen, met meerdere niveaus van gemeenschappelijkheid. Het project was voor tweehonderdzestig bewoners bedoeld en daarmee voor zover bekend het grootste gemeenschappelijke woonproject tot dan toe in West-Europa gebouwd. Omdat het gezin werd beschouwd als isolerende context, lag de nadruk in het project op het leven in groepen. ‘Het was de bedoeling mensen meer ontplooiingskansen te geven door ze op te nemen in een groter verband’.¹⁶⁴ Voor projectarchitect Krabbendam was het bieden van een sociale context op verschillende niveaus een belangrijk uitgangspunt voor

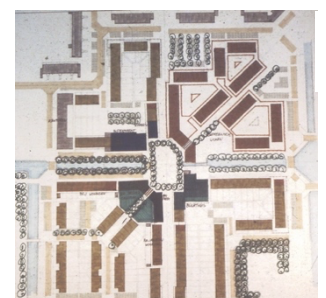
Afb. 23

Afb. 24

Afb. 25

Afb. 26

¹⁶¹ Doevendans et al. 1993, p. 192.

¹⁶² Krabbe & Vlug (red.) 1986, p 64.

¹⁶³ Ton Kusters, interview met bewoner en initiatiefnemer van de Meenthe, Tilburg, 5 januari 2021.

¹⁶⁴ Flip Krabbendam, interview met de architect van Gemeenschappelijk Wonen, Delft/Utrecht, 6 januari 2021.

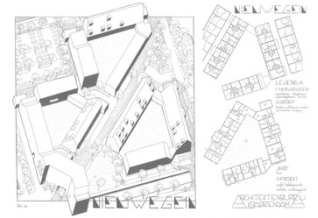
het ontwerp. Vergelijkbaar met Van Eycks gedachten over ‘reciprociteit’, was ook Krabbendams opvatting dat de mens onderdeel is van een groep, een groep onderdeel is van een buurt, een buurt van een wijk en een wijk van een stad.¹⁶⁵ Binnen deze opdeling van verschillende schalen, speelde de overgang van privé naar openbaar een belangrijke rol. De mens moest in stappen geaccommodeerd worden van de privésfeer van het huis naar de openbaarheid van de stad. Dit was een ontwerpalternatief op de harde grenzen van de rationale naoorlogse woonwijken, waar men veelal binnen verkeerde in een residentiele woontoren met een balkon, ver verwijderd van het openbare leven óf zich buiten op grote grasvelden en in brede straten met onvoldoende beschutting bevond.

Architect Krabbendam veranderde de oorspronkelijke bouwvolumes die waren vastgelegd in het gemeentelijke bestemmingsplan, zodat er drie geschakelde hoven ontstonden (afb. 27). Het project bestaat uit bebouwing van circa drie tot vier bouwlagen, met een diagonaal wandelpad dat het project verbindt met de buurt via een poort naar het centrale plein voor de buurt. Krabbendam en Doesburg maakten voor iedere woongroep een apart ontwerp waarbij zij inspraak hadden op de woningplattegrond, de keuze hadden voor een uitbouw of balkon, een plat dak of normale kap en de kleur van het schilderwerk.¹⁶⁶ Vanuit de gedachte dat er een veelheid aan woongroepen, huishoudensamenstellingen en woonwensen was, besloot woningcorporatie Jutphaas Wonen om een flexibel binnenwandensysteem van Bruynzeel te monteren, in plaats van vaste wanden. Latere bewoners hadden zo de vrijheid aanpassingen binnen de woningen te maken, door de plattegrond te veranderen. Hiertoe werd een standaardgevel ontworpen die veranderingen van de woningen toestond. De bouwmuren tussen de woongroepen waren middels tunnelbekisting gebouwd. De gevels langs de openbare straatzijde waren voorzien van pastelkleurig hout en langs de semi-openbare hofkant van donkerrode tinten hout en lichte baksteen (afb. 28-29). Daarnaast werden extra kozijnen ontworpen die konden worden dichtgezet of voorzien van glas, naar behoefte van de bewoners (afb. 30). Als het project al iets moet uitdrukken, is dat volgens Krabbendam de verscheidenheid aan bewoners en de veranderlijkheid van het project.¹⁶⁷

Het woonprogramma

Het aantal gemeenschappelijke voorzieningen, de functie en de situering varieert per project. Dit was onder andere afhankelijk van de aanwezigheid van clusters binnen het project, met functies op projectniveau ter gebruik van alle bewoners en functies op clusterniveau ter gebruik van een kleinere groep. De vrijheid die de architect kreeg voor zijn ontwerp, door bijvoorbeeld de afwezigheid van een terugbouwbaarheidseis, was eveneens bepalend voor de uitwerking van het woonprogramma.

Het eerste Centraal Wonen-project, **de Wandelmeent**, is ontworpen met clusters.¹⁶⁸ De vijftig woningen voor circa honderddertig bewoners zijn

Afb. 27

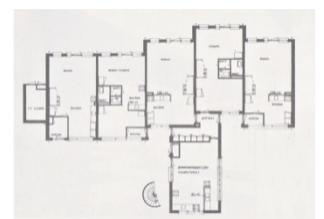
Afb. 28

Afb. 29

Afb. 30

Afb. 31

Afb. 32

¹⁶⁵ Flip Krabbendam, interview met de architect van Gemeenschappelijk Wonen, Delft/Utrecht, 6 januari 2021.

¹⁶⁶ Krabbe & Vlug (red.), 1986, p. 106

¹⁶⁷ Flip Krabbendam, interview met de architect van Gemeenschappelijk Wonen, Delft/Utrecht, 6 januari 2021.

¹⁶⁸ Het idee van clustering ontstond nog voordat architecten Leo de Jonge en Pieter Weeda betrokken waren bij de initiatiefgroep. Op bijeenkomsten in de Kargadoor in Utrecht, omstreeks 1972 georganiseerd door de initiatiefgroep

onverdeeld in tien clusters van vier à vijf woningen, met een vooruitgeschoven clusterkeuken (afb. 31).¹⁶⁹ Deze positionering zorgt voor variatie in het straatbeeld en de grote ramen maken vanaf de straat zichtbaar wat er vanbinnen gebeurt. De voordeuren van de woningen zijn gericht op de clusterkeuken, die voor alle woningen van het cluster overdekt begaanbaar is. Iedere clustergroep bepaalt zelf hoe de clusterkeuken wordt ingericht en gebruikt (afb. 32). “Wij hadden met elkaar afgesproken dat we elkaar wilden tegenkomen tijdens het eten. Wij kozen ervoor de clusterkeuken zo in te richten dat je tegelijk kon koken. We hoeven niet altijd gezamenlijk te eten, maar je zou elkaar wel gemakkelijk tegenkomen.”¹⁷⁰ De clusterkeukens zijn dan ook bedoeld ter stimulering van de ontmoeting tussen bewoners. In het project zijn zes niet-clustergebonden woningen voor bewoners die niet willen deelnemen aan een cluster, maar wel aan de gemeenschappelijkheid op projectniveau. Anders dan bij de clusterwoningen grenst de voordeur direct aan het openbare gebied.

Naast de niet-clustergebonden woningen bevat het project verschillende woningtypen en groottes: van twee-vlaks tot vijf-vlaks woningen.¹⁷¹ De grotere woningen zijn bedoeld voor gezinnen en de kleinere voor stellen of alleenstaanden. In de praktijk is de bewoner vrij de woning naar eigen wensen aan te passen wat betreft het aantal kamers. Iedere woning is volledig zelfstandig te bewonen met een eigen keuken, badkamer en woon- en slaapkamer. Om toekomstige flexibiliteit in de woning mogelijk te maken is er op de begane grond een doorbraak mogelijkheid gemaakt in de bouwmuur, zodat vlakken van naastgelegen huizen te koppelen zijn.¹⁷² De gipsen binnenwanden zijn makkelijk door te breken, zodat de plattegrond binnen de woning naar wens kan worden aangepast (afb. 33).

Ook architect Guus Canoy's ontwerp voor **de Banier** bevat flexibele indelings- en aanpassingsmogelijkheden voor bewoners. Het woonprogramma moest passen in de mal van vijf geschakelde portiekflats, die – indien het project faalde – weer terug zouden worden gebouwd naar individuele portiekflats. De eenenvijftig woningen variëren van tweekamerwoningen tot (split-level) vijfkamerwoningen, met een mogelijkheid om kamers uit te wisselen met naastgelegen woningen (afb. 34).¹⁷³ In het oorspronkelijke ontwerp is uitgegaan van zeven clusters, met voor iedere groep een eigen woonkamer en keuken (afb. 35). De clusterruimten zijn voor iedere woning te bereiken via de binnengang (afb. 36). De clusterruimten stonden oorspronkelijk middels een vide in open verbinding met gangen, dit is later dichtgezet vanwege geluids- en verwarmingsproblemen.¹⁷⁴ Naast de clusterruimten is het project voorzien van bergingen, wasmachineruimten, een binnentuin, een bar met feestruimte en koffieruimte. De Banier is ontworpen met vier niveaus van privé naar gemeenschappelijk: eigen woning, de clusterruimten, het ‘verkeersgebied’

Het Gooi en de net opgerichte Landelijke Vereniging Centraal Wonen, werd het cluster-idee gepresenteerd. Bron: Aart Oosthoek, persoonlijke correspondentie met oud-bewoner van de Wandelmeent, 1 maart 2021.

¹⁶⁹ Krabbe & Vlug (red.) 1986, p. 36

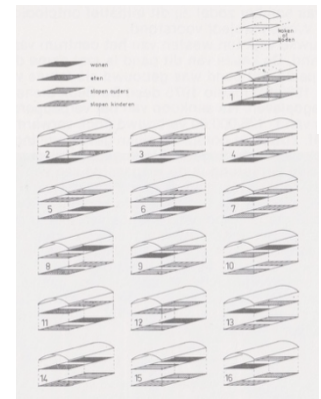
¹⁷⁰ Marian Verweij, interview met de bewoonster, Hilversum/Arnhem, 1 februari 2021.

¹⁷¹ “Vlakken” staan voor groottes en kamers. Een tweevlaks-woning heeft twee vlakjes en een grondoppervlakte van 5 bij 8,60 meter. Een vijfvlaks-woning heeft op de begane grond twee vlakjes, op de eerste verdieping twee vlakjes en op de tweede verdieping een vlakje en een balkon.” Bron: DE WANDELMEENT, 2021.

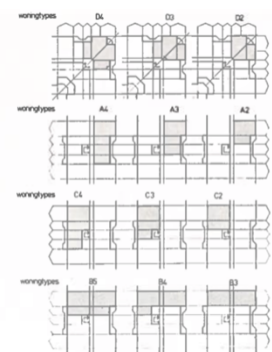
¹⁷² Krabbe & Vlug (red.) 1986, p. 36.

¹⁷³ Ibid., p. 56.

¹⁷⁴ Ibidem.

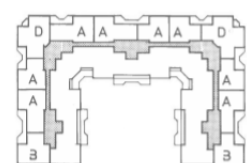
Afb. 33

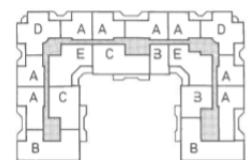
Afb. 34

Afb. 35

Afb. 36

van tussengangen en trappenhuizen en de projectruimten (afb. 37) – sferen ter bevordering van de ontmoeting van andere bewoners.

De Meenthe is oorspronkelijk gerealiseerd met acht premiehuur- en twaalf premiekoopwoningen. Voor het ontwerp hoefde geen rekening te worden gehouden met een terugbouwbaarheidseis. De grondgebonden woningen zijn verspringend ten opzichte van elkaar geschakeld rond een gemeenschappelijke binnentuin (afb. 38). De bouwstijl van het exterieur van de woningen is vrijwel identiek, maar voor het interieur is keuzevrijheid voor bewoners geboden. Alleen de woningscheidende wanden zijn dragend, waardoor verschillende woningplattegronden mogelijk zijn. Daarnaast heeft iedere woning een patio en schuine daken. De woningen zijn vanaf de voorgevel relatief laag (2,30 meter) maar door de hellende dakconstructie is er een binnenhoopte van 3,5 meter. De achterliggende gedachte van de architect was dat het voor kinderen belangrijk is dat alle woningen verschillend zijn. Bij elkaar thuisspelende kinderen doen meer ruimtelijke ervaring op, wat de ontwikkelingsfase zou verrijken.¹⁷⁵

De Meenthe is, anders dan de Wandelmeent en de Banier, niet gerealiseerd met clusterruimten. De projectruimte, het winkeltje (nooit gerealiseerd), moestuin en de berging zijn ter gebruik van alle bewoners. De projectruimte, die in de scherpe hoek van het project is gesitueerd, ligt niet in de loop en van buitenaf is niet zichtbaar wat zich vanbinnen afspeelt (afb. 39). De projectruimte is een multifunctionele ronde, open ruimte waar een keuken met eettafel, een bar, openhaard, biljarttafel en kantoorruimte zijn gerealiseerd (afb. 40). Op de vraag wat de betekenis is van deze projectruimte beantwoorden bewoners Ton Kusters en Barbara van Sambeek dat het een verlengstuk is van de eigen woning.¹⁷⁶ Maar wel een waarvoor bewoners zich moeten intekenen op een gezamenlijke digitale agenda. Het is twijfelachtig in hoeverre de projectruimte als extra huiskamer wordt ervaren.

Het **Gemeenschappelijk Wonen**-project bestond oorspronkelijk uit elf zelfstandige woningen en honderdvijfenzeventig wooneenheden, voor honderdnegentig volwassen en dertig kinderen.¹⁷⁷ De meeste bewoners leefden in dit project in woongroepen. Voor iedere woongroep ontwierp architect Krabbendam een aparte plattegrond (afb. 41). Met het idee dat nieuwe bewoners ook hun eigen wensen hadden en aanpassingen wilden maken, werd het flexibele wandensysteem van Bruynzeel toegepast. Dit was een systeem van staanders, geklemd tussen vloer en plafond, die werden voorzien van spaanplaten, die bewoners naar wens konden monteren en demonteren (afb. 42).¹⁷⁸ De bewoners van de Centraal Wonen-units hadden ieder een gemeenschappelijke ruimte en eigen woon-slaapkamer met keukenblok en sanitair. Bewoners van woongroepen deelden een gemeenschappelijke keuken (afb. 43), woonkamer, sanitair, bergingen met een wasmachine, en beschikten over een eigen slaapkamer.

Daarnaast waren er voorzieningen op projectniveau, namelijk een café, hobbyruimte, crèche en verkooppunt, gesitueerd aan de buitenzijde van het project, links en rechts van de toegangspoort. De projectvoorzieningen en woongroepen waren bereikbaar via binnenhoven of via de straatzijde van het

Afb. 37

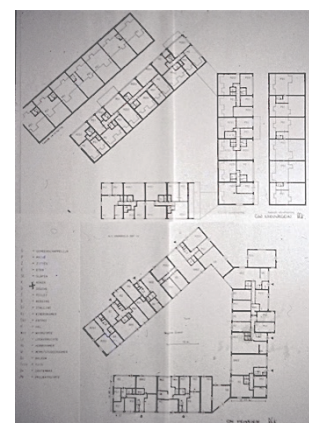
Afb. 38

Afb. 39

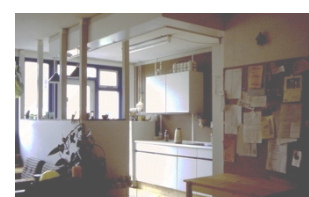
Afb. 40

Afb. 41

Afb. 42

Afb. 43

¹⁷⁵ Krabbe & Vlug (red.) 1986, p. 56.

¹⁷⁶ Ton Kusters en Barbara van Sambeek, interview met de bewoners van de Meenthe, Tilburg, 5 januari 2021.

¹⁷⁷ Centraal wonen in beeld deel 1, p. 106.

¹⁷⁸ Ibidem.

project. De bewoners hadden daardoor de keuze om in relatieve anonimiteit hun woning te betreden, of juist met meer zichtbaarheid en daarmee de kans andere bewoners te ontmoeten. Ook dit project bevatte verschillende niveaus van privé naar gemeenschappelijk, namelijk de eigen wooneenheid of woongroep, het binnenhof en het projectniveau. Binnen de eigen woongroep kregen de bewoners maximale vrijheid om de verdeling van ruimten en sferen aan te passen. Het project is in 2008 gerenoveerd en getransformeerd tot een nieuw project voor gemeenschappelijk wonen. Van het oorspronkelijke ontwerp is alleen de stedenbouwkundige structuur en de dragende constructie behouden gebleven.

De buitenruimte

Een belangrijk onderdeel van Centraal Wonen-projecten is de buitenruimte, omdat dit meer dan in reguliere woningbouw een gedeelde ruimte van de bewoners is. De buitenruimte is veelal een expressie van gemeenschappelijkheid, ontworpen om bewoners elkaar te laten ontmoeten of als zachte overgangsruimte tussen privé en openbaar. Bewoners passen zelf de inrichting en het tuinontwerp naar behoefte aan. De buitenruimte is een terugkerend en essentieel element van Centraal Wonen-projecten waar de geschreven en ongeschreven regels tot uiting komen. Er zijn verschillende typen buitenruimte met vergelijkbare gradaties in gemeenschappelijkheid te onderscheiden, die in deze paragraaf worden besproken.

De Wandelmeent heeft drie typen buitenruimten met verschillende gradaties van gemeenschappelijk gebruik. De wandelstraten zijn openbaar gebied en eigendom van de gemeente Hilversum (afb. 44). In nauw overleg werd besloten de straten in kruisvorm te leggen, met in het verlengde het winkelcentrum zodat bewoners van omliggende buurten werden aangespoord door de Wandelmeent te lopen.¹⁷⁹ Het was uitdrukkelijk de bedoeling dat de wandelstraten een openbaar karakter zouden krijgen. In de realiteit is de Wandelmeent toch een aparte buurt in de wijk. De wandelstraten hebben meer het karakter van een woonerfwijk. De vooruitgeschoven gemeenschappelijke ruimten en de vele stratelementen zorgen ervoor dat het einde van de straat niet zichtbaar is en buitenstaanders vanuit allerlei hoeken zichtbaar zijn. Buitenstaanders zijn zich ervan bewust dat hier sprake is van een alternatieve buurt (afb. 45). Dat maakt het karakter van de wandelstraat in feite semi-openbaar. De architecten Leo de Jonge en Pieter Weeda hebben verschillende ruimtelijke details aan het straatontwerp toegevoegd die dit gevoel versterken. De afwijkende architectuur van de Wandelmeent, evenals het in dito stijl ontworpen bushokje aan het begin van de straat, versterken het verschil met de omliggende buurten. Er loopt een gootje door het midden van de straat en er zijn verhoogde randen en stoepen met een halfronde opening gebouwd. Dit zijn speelgelegenheden voor kinderen en verbinden het project visueel met elkaar (afb. 46). De ronde of halfronde elementen in de aanleg van groene borders en bestrating maken ook deel uit van het ontwerp van De Jonge en Weeda. In de bestrating is onderscheid gemaakt tussen openbaar- en woongebied, met tegels die in de tegenovergestelde richting zijn gelegd.

Afb. 44

Afb. 45

Afb. 46

¹⁷⁹ DE WANDELMEENT, 2020.

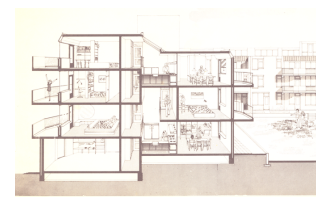
Vrijwel ieder cluster heeft een terras met tuinmeubilair op straat geplaatst. De clusters beschikken over een gedeeld dakterras dat uitkijkt over de wandelstraat, waarnaar een buitentrapp leidt met een geïntegreerde lantaarnpaal. De wandelstraten zijn echte leefstraten. De leefsporen van de bewoners en de waterpomp op het kleine plein getuigen dat het echte leefstraten zijn. De pomp is een geschenk van de architect en een verwijzing naar het dorpse karakter dat de Wandelmeent was toebedeeld.¹⁸⁰ Aan de achterzijde van de bebouwing bevindt zich een grote gemeenschappelijke tuin voor alle bewoners uit het project. Ook beschikken alle woningen over een eigen achtertuin. Door de verspringing van de woningen ten opzichte van de rooilijn zijn de tuinen niet allemaal even groot. Sommige clusters hebben ervoor gekozen hun tuinen niet af te schermen met een heg of schutting, waardoor het karakter van deze buitenruimte varieert van privé tot semi-gemeenschappelijk.

De gemeenschappelijke binnentuin van **de Banier** is ontworpen door bewoonster Roos Stammink en bestaat uit een rondloop met zitplekken en rondom een beplant talud met een lagergelegen grasveld (afb. 47). Voor de aanleg van de tuin zijn planten uit de stad gebruikt, zoals bomen uit het voormalig park Schoonoord en het oude Emmahuis.¹⁸¹ De tuin is afgesloten van de openbare ruimte, maar wel toegankelijk voor andere bewoners in het woonblok.¹⁸² De tuin is bereikbaar vanuit de projectruimten en woningen op de begane grond. Bewoners van hoger gelegen appartementen hebben een balkon met uitzicht op de tuin of straat (afb. 48). Deze balkons zijn zachte overgangsruidten van privé naar gemeenschappelijk, vanwaar bewoners elkaar kunnen zien en groet of op zichzelf kunnen zijn. De tuin is toegankelijk voor alle bewoners uit het project en volledig afgesloten van de openbare ruimte, en draagt daardoor het karakter van de gemeenschappelijke sfeer.

In tegenstelling tot de Banier ligt **de Meenthe** aan de rand van een woonwijk en aan het begin van het buitengebied van Tilburg Noord. Een deel van de woningen heeft een achtertuin met uitzicht op een weiland, waardoor de buitenruimte groener en groter lijkt (afb. 49). Het terrein van de Meenthe is privégebied, aangegeven met een bord bij de entree van het project (afb. 50). De woningen zijn gesitueerd rondom een autovrij binnenterrein. In de scherpe punt aan de rechterkant van het terrein bevinden zich gemeenschappelijke parkeerplaatsen en een moestuin met dierenhof. De voordeuren zijn gericht op het binnenhof, waar zich een grasweide en speeltoestellen voor kinderen bevinden (afb. 51). De ruimte direct voor de woningen wordt gebruikt als semi-private voortuin, de binnentuin in het midden heeft een gemeenschappelijke sfeer. Ook de achtertuinen behoren tot de semi-private sfeer en zijn toegeëigend met eigen tuinmeubilair, maar van harde scheidslijnen door hekwerk is geen sprake. In theorie zouden de bewoners van iedere plek gebruik mogen maken. Tot slot hebben alle woningen een eigen patio, zodat kinderen en volwassenen ook over een buitenruimte in privésfeer beschikken.

Afb. 47

Afb. 48

Afb. 49

Afb. 50

Afb. 51

¹⁸⁰ DE WANDELMEENT, 2020.

¹⁸¹ PLATFORM BINNENTUIN, 'Centraal Wonen de Banier', 2021.

¹⁸² Krabbendam 2020.

Besluit: Ontwerpen voor gemeenschappelijkheid

De besproken Centraal Wonen-projecten laten een variatie binnen de jaren zeventig en tachtig architectuur en stedenbouw zien, waarbij de nadruk ligt op het functionele gebruik en minder op de esthetiek als zodanig. Binnen het experimentele woningbouwprogramma had Centraal Wonen de opgave om te bouwen voor een alternatieve doelgroep, en niet zozeer het ontwerpen voor ruimtelijke differentiatie. Dit is terug te zien in de esthetiek van de gebouwen. Wat betreft verschijningsvorm en esthetiek lopen de projecten erg uiteen, maar in ontwerpopvattingen komen de projecten des te meer overeen. Deze ontwerpopvattingen waren geënt op het faciliteren van een goede balans tussen privé en gemeenschappelijk. De belangrijkste ruimten en sferen waren de eigen woning (privé), de clusterruimten, achter- en voortuinen en balkons (semi-privé), de projectruimten en binnentuinen of -hoven (gemeenschappelijk), wandelstraten en stegen (semi-openbaar) en de entree naar en de randen van het Centraal Wonen-project (openbaar). Deze verschillende typen sferen en ruimten konden ieder op een eigen manier gebruikt en toegeëigend worden.

De besproken Centraal Wonen-projecten variëren in stedenbouwkundige opzet van geschakelde rijtjeshuizen aan een autovrije woonstraat (de Wandelmeent), naar het semi-besloten binnenhof (Gemeenschappelijk Wonen), als onderdeel van een stadsvernieuwingsblok (de Banier) tot het volledig besloten hofje (de Meenthe). Architecten gaven betekenis aan deze vormen door het project op te vatten als geborgen, coherent, kleinschalig, flexibel of als dorp. Een terugkerend element zijn de naar binnen gekeerde woningen, met hun voordeur gericht op een wandelstraat (de Wandelmeent) of gemeenschappelijk binnenhof (de Banier, de Meenthe en Gemeenschappelijk Wonen). Geborgenheid werd bereikt door fysieke barrières in en visuele coherentie van het project. De architectuur communiceert aan buitenstaanders dat hier sprake is van een gemeenschap die aan anderen toebehoort.

Wat betreft het woonprogramma zijn er naast woningen een variatie aan gemeenschappelijke voorzieningen ondergebracht in de Centraal Wonen-projecten. Dit zijn veelal woonkamers en keukens, bergingen, wasmachineruimten, een café, kinderopvang of winkeltje – of een combinatie van deze functies in een multifunctionele projectruimte. Deze ruimten waren niet enkel functioneel, maar veeleer als ontmoetingsruimten bedoeld. Zoals sommige Nederlandse architecten verwant aan *Forum* aan het einde van de jaren zestig poogden in publieke gebouwen en huisvestingsprojecten, werd gepoogd ontmoeting te stimuleren die zo kenmerkend was voor de openbare ruimte.¹⁸³ Ter bevordering van het onderlinge sociale contact tussen bewoners en het gemeenschapsgevoel, zijn de huishoudens van Centraal Wonen-projecten verdeeld in clusters (de Wandelmeent, de Banier, Gemeenschappelijk Wonen). Bij clustering worden woningen gegroepeerd rondom gemeenschappelijke ruimten (clusterruimten, toegankelijk voor een specifieke groep; de Wandelmeent, Gemeenschappelijk Wonen) of ‘zelfstandig’ gepositioneerd ten opzichte van de gemeenschappelijke ruimten (projectruimten, toegankelijk voor

¹⁸³ Zoals Aldo van Eyck (1918-1999) ontwerp voor het Burgerweeshuis in Amsterdam (1955); Frank van Klingerens (1919-1999) ontwerp voor de Meerpaal in Dronten (1965, gesloopt); Architectenstudio van Herman Hertzberger (1932) met het ontwerp voor Muziekcentrum Vredenburg in Utrecht (1968-1979, gesloopt, de Grote Zaal behouden).

iedereen) of middels een tussenvorm (de Banier, waarbij clusterruimten toegankelijk zijn voor iedereen). De situering van de gemeenschappelijke ruimten in het project varieert: aan de rand en besloten (de Meenthe), aan de rand en open naar de buurt (Gemeenschappelijk Wonen), gekoppeld en vooruitgeschoven ten opzichte van de woningen (de Wandelmeent) of inpandig maar niet gekoppeld aan woningen (de Banier). Het wel of niet clusteren en de plaatsing van de gemeenschappelijke ruimten is een uitwerking van het idee van het functioneren van een groep.

Hierin is te herkennen waarover architecten eerder in *Forum* schreven. De toepassing van een flexibel wandensysteem bij het Gemeenschappelijk Wonen-project gaf bewoners de vrijheid hun woning naar eigen behoeften later aan te passen. Deze gedachtegang is vergelijkbaar met Habrakens ideeën in *De dragers en de mensen* (1961), waarin hij een woonmodel omschreef die bewoners weer bond aan hun woning en de woning toekomstbestendiger zou maken. Van Eyck had het over het belang van het zien en horen van buurtbewoners, van het verbonden zijn met de medemens, door ‘openingen’ als ramen en deuren.¹⁸⁴ Het is niet bekend in hoeverre de architecten van de Wandelmeent zich lieten inspireren door Van Eyck, maar de visuele nadruk drie ramen en deuren kregen is op zijn minst opvallend. De binnengangen in de Banier die mogelijk maken dat iedere bewoner alle gemeenschappelijke ruimten kan betreden, kan beschouwd worden als de wens naar gelijkwaardigheid in de architectuur waarnaar de structuralisten streefden. De binnengangen kunnen ook geïnterpreteerd worden als overdekte wandelstraat, waar bewoners elkaar terloops konden ontmoeten. Tegelijkertijd werd gepoogd een groter gebouw op te delen in kleinere delen, overeenkomstig de ideeën over reciprociteit. Bij ieder project is gestreefd het grote geheel kleiner te laten aanvoelen, door een verdeling in clusters (de Wandelmeent, de Banier, Gemeenschappelijk Wonen), het integreren van trappen, balkons en ‘hoekjes om’ (de Wandelmeent, de Banier, Gemeenschappelijk Wonen) en een gevarieerde opzet of herhaling van grondgebonden woningen (de Wandelmeent, de Meenthe).

Ook in de buitenruimte komt de houding ten aanzien van de gemeenschappelijkheid goed naar voren. De buitenruimte is de voornaamste ontmoetingsplaats voor bewoners, waarop vanuit veel woningen zicht is. Hier begroeten bewoners elkaar terloops, zijn omringd door andere bewoners en kunnen zich terugtrekken in de ‘eigen’ voortuin. De grenzen van privé naar gemeenschappelijk en openbaar zijn in de buitenruimte minder hard dan de muren binnenshuis maar communiceren op hun eigen manier aan wie de ruimte toebehoort. In de buitenruimte komt ook de aandacht voor de ontwikkeling en belevingswereld van kinderen naar voren. Zij moesten veilig kunnen spelen maar niet beperkt worden tot hun eigen woning en ouders. Binnen de grenzen van Centraal Wonen konden kinderen hun gang gaan onder het toezicht van de buurtbewoners. Er was een dorp voor nodig om een kind op te voeden.

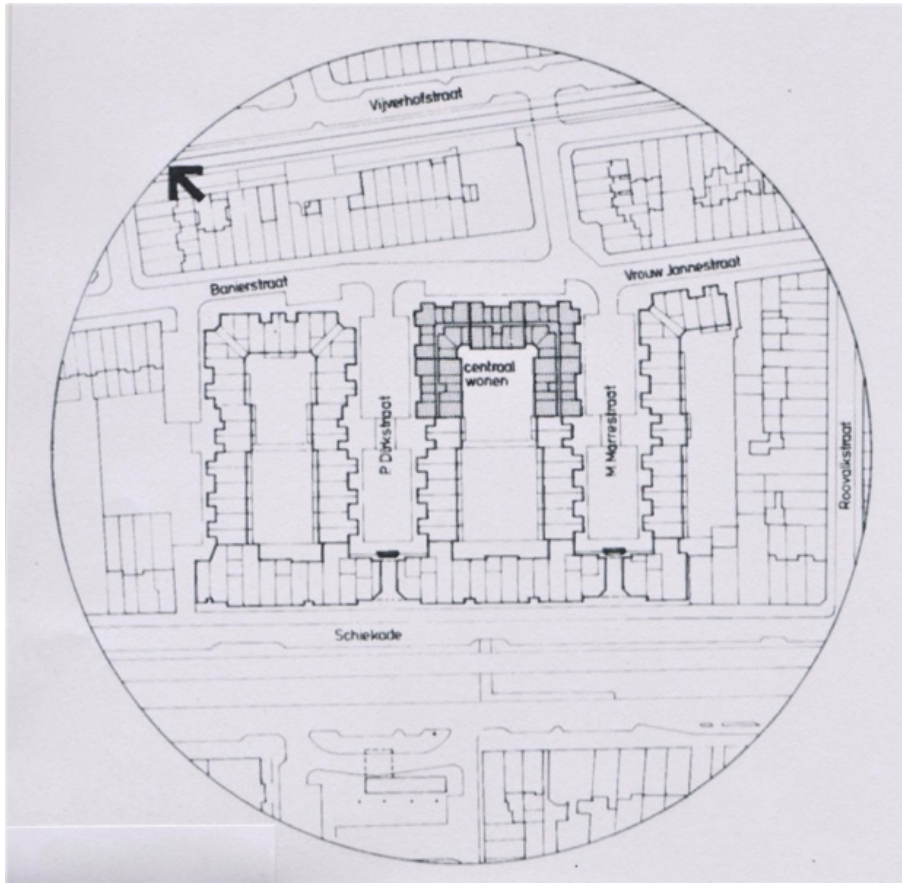
¹⁸⁴ Van Eyck 1960-1, p. 107.

Afb. 20 | Leo de Jonge en Pieter Weeda, de Wandelmeent (luchtfoto van de Hilversumse Meent, met in het midden de kruisvormige straten van de Wandelmeent), 1973-1977, Hilversum (foto: <topotijdreis.nl>, 2006, [23 april 2021]).

Afb. 21 | Leo de Jonge en Pieter Weeda, de Wandelmeent (de wandelstraat), 1973-1977, Hilversum (foto: <<https://www.bvintersell.nl/activiteiten/wandelmeent-hilversum#gallery-1>>, geschatte datering 2016, [21 april 2021]).

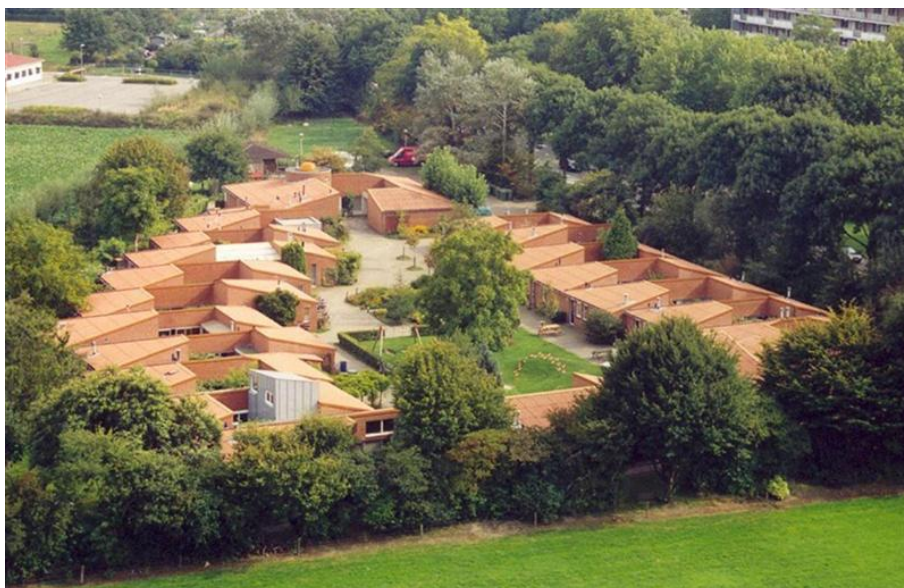
Afb. 22 | Guus Canoy/EGM-architecten, de Banier (plattegrond stadsvernieuwingsplannen, met in het midden de Banier), 1975-1980, Rotterdam (foto: Philip Krabbendam, 'Gemeenschappelijk Wonen: Centraal Wonen in de Banier te Rotterdam', De Architect, 5 februari 2020 <<https://www.dearchitect.nl/architectuur/blog/2020/02/blog-gemeenschappelijk-wonen-centraal-wonen-in-de-banier-te-rotterdam-101235585>> [21 april 2021].)

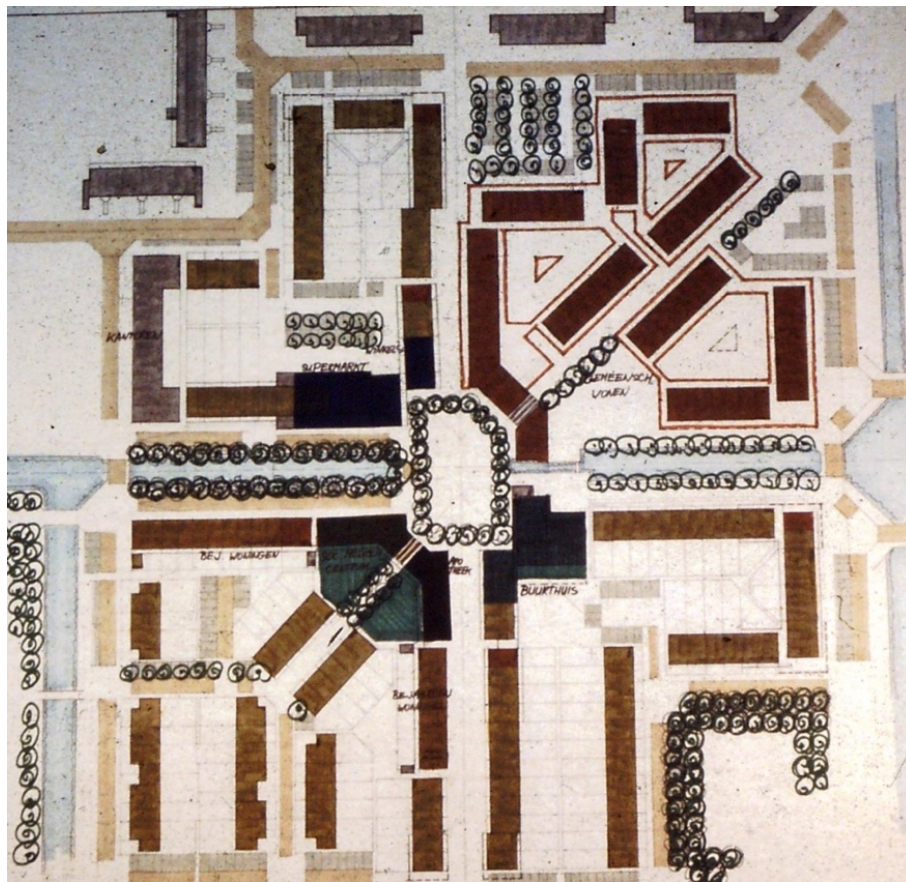
Afb. 23 | Guus Canoy/EGM-architecten, de Banier (exterieur), 1975-1980, Rotterdam (foto: Philip Krabbendam, 'Gemeenschappelijk Wonen: Centraal Wonen in de Banier te Rotterdam', De Architect, 5 februari 2020 <<https://www.dearchitect.nl/architectuur/blog/2020/02/blog-gemeenschappelijk-wonen-centraal-wonen-in-de-banier-te-rotterdam-101235585>> [21 april 2021].)

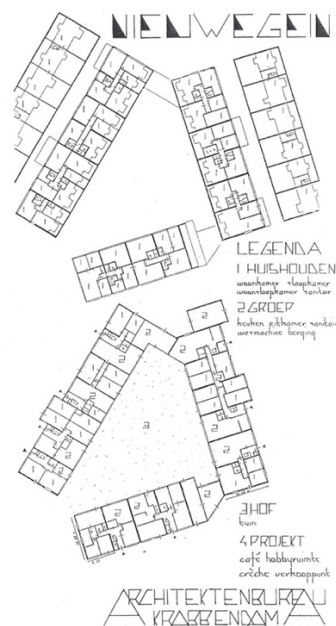
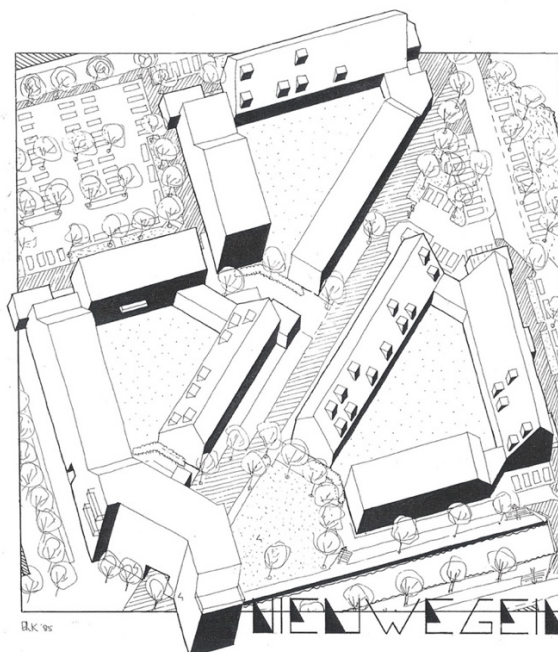
Afb. 24 | Architectenbureau J. Hurkmans, de Meenthe (luchtfoto van de buurten de Quirijnstok en de Schans, met in het midden aan de Vlashoflaan de Meenthe) 1976-1981, Tilburg (foto: <www.googlemaps.nl>, 2021, [23 april 2021]).

Afb. 25 | Architectenbureau J. Hurkmans, de Meenthe (luchtfoto) 1976-1981, Tilburg (foto: <<https://demeenthe.wordpress.com/>> datering geschat 1980-2017, [23 april 2021]).

Afb. 26 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (plattegrond plangebied aan de Fokkesteeg), 1979-1982, Nieuwegein (foto: Archief Philip Krabbendam, datering geschat 1982-2010).

Afb. 27 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (axonometrie), 1979-1982, Nieuwegein (foto: Archief Philip Krabbendam, datering geschat 1982-2010).

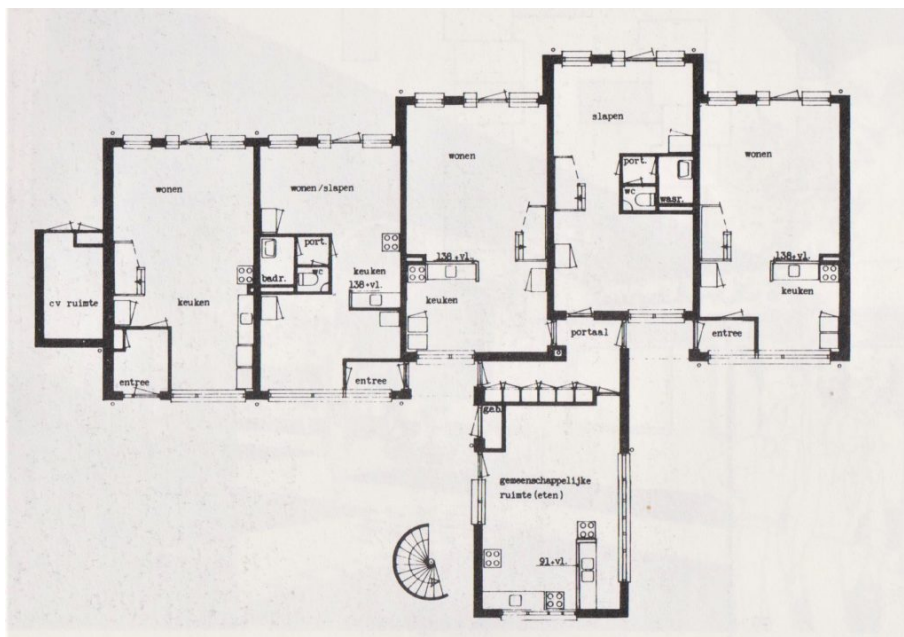
Afb. 28 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (exterieur en één van de binnenhoven), 1979-1982, Nieuwegein (foto: Archief Philip Krabbendam, datering geschat 1982-2010).

Afb. 29 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (exterieur en het binnenplein), 1979-1982, Nieuwegein (foto: foto: Archief Philip Krabbendam, datering geschat 1982-2010).

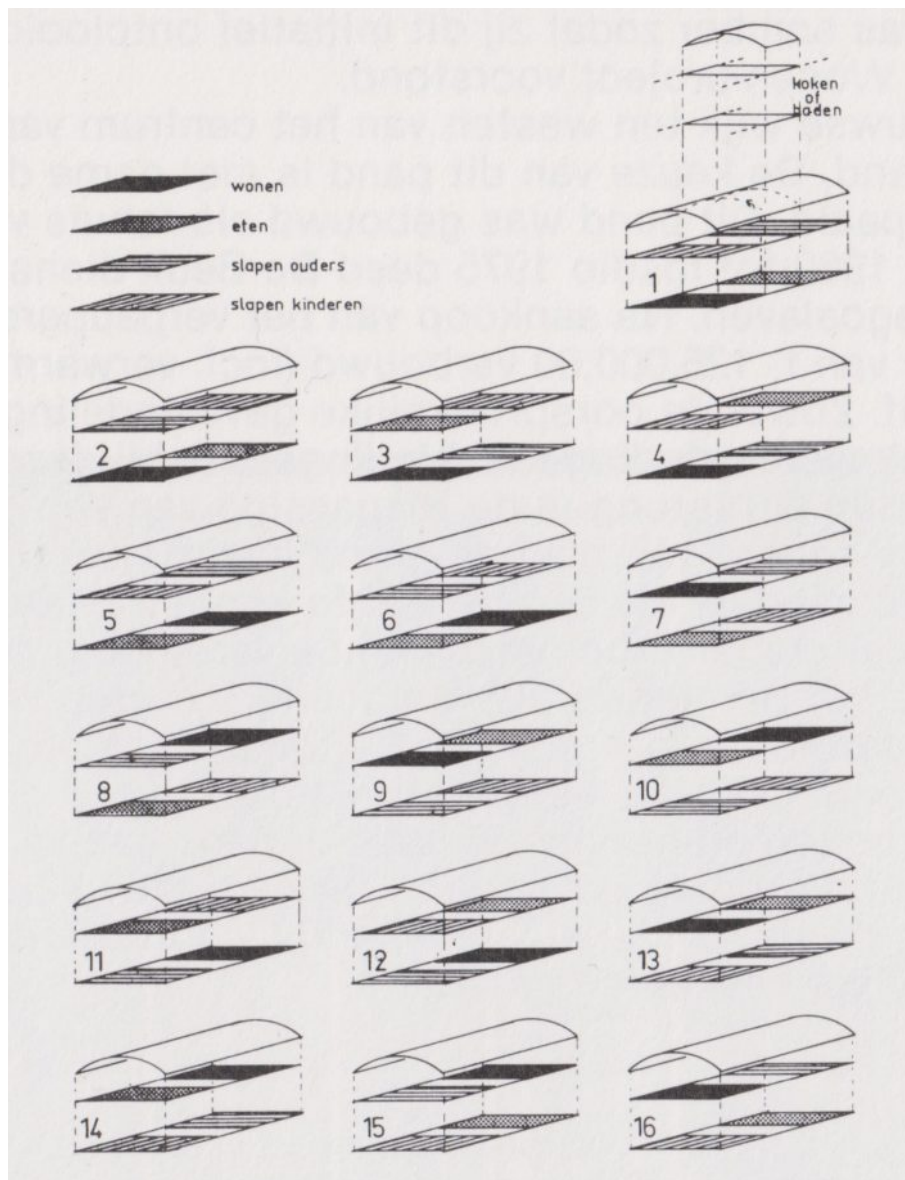
Afb. 30 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (exterieur vanaf de Heerlenschans), 1979-1982, Nieuwegein (foto: <googlemaps.nl>, 2006 [10 januari 2021]).

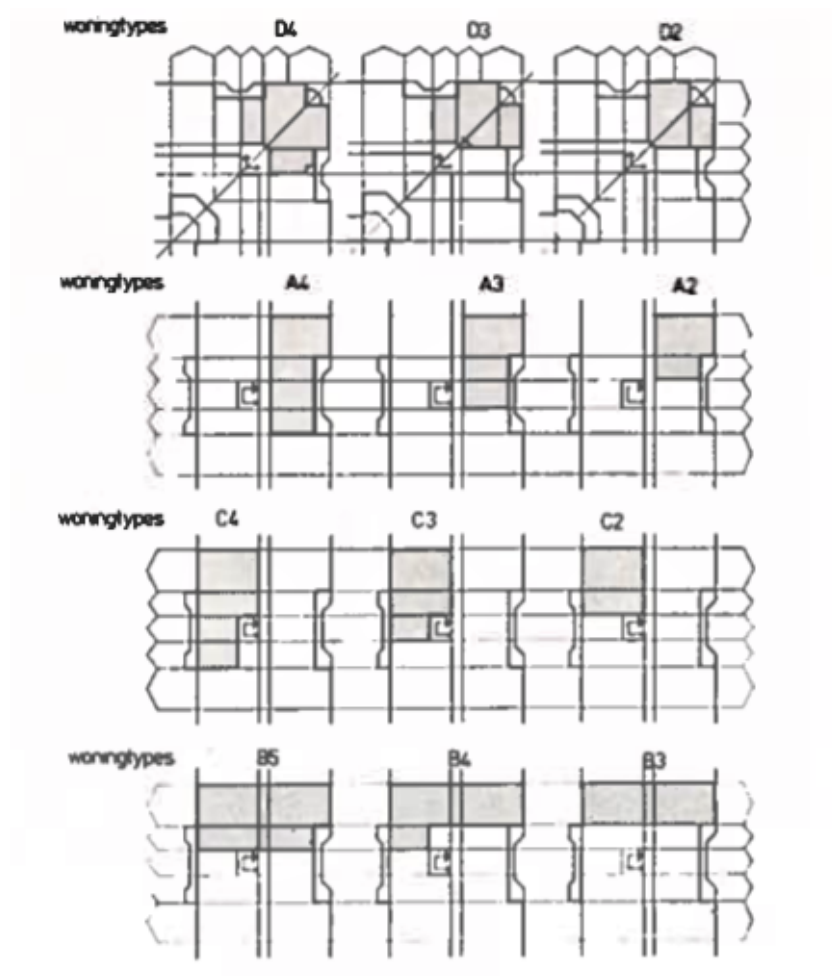
Afb. 31 | Leo de Jonge en Pieter Weeda, de Wandelmeent (plattegrond van een cluster, met de clusterkeuken gepositioneerd voor de woningen), 1973-1977, Hilversum (foto: <https://www.experimentelewoningbouw.nl/portfolio/ex-73-183-hilversumse-meent-wandelmeent/> geschatte datering 1973-1977, [23 april 2021]).

Afb. 32 | Leo de Jonge en Pieter Weeda, de Wandelmeent (interieur van een clusterkeuken), 1973-1977, Hilversum (foto: Sanne van Drenth, januari 2021).

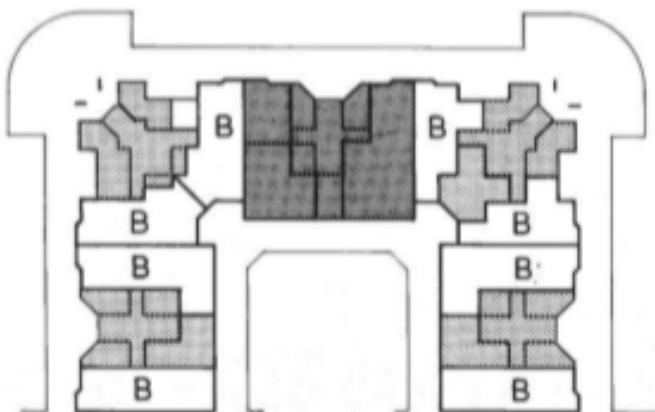
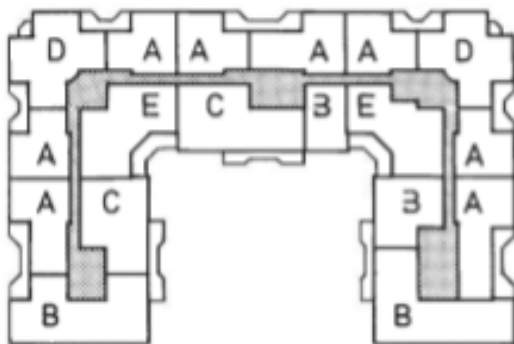
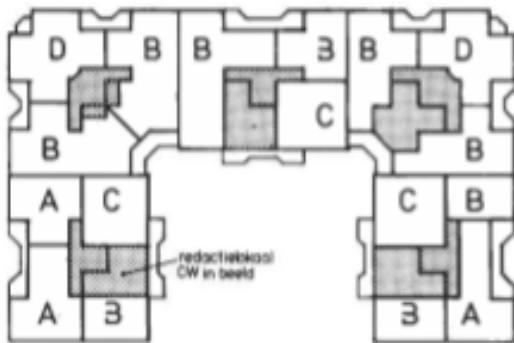
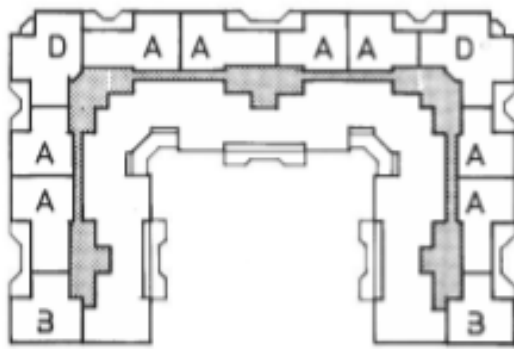
Afb. 33 | Leo de Jonge en Pieter Weeda, de Wandelmeent (flexibiliteit in de woningindeling), 1973-1977, Hilversum (foto: <<https://www.experimentelewoningbouw.nl/portfolio/ex-73-183-hilversumse-meent-wandelmeent/>> geschatte datering 1973-1977, [23 april 2021]).

Afb. 34 | Guus Canoy/EGM-architecten, de Banier (plattegronden woningtypen), 1975-1980, Rotterdam (foto: Philip Krabbendam, 'Gemeenschappelijk Wonen: Centraal Wonen in de Banier te Rotterdam', De Architect, 5 februari 2020 <<https://www.dearchitect.nl/architectuur/blog/2020/02/blog-gemeenschappelijk-wonen-centraal-wonen-in-de-banier-te-rotterdam-101235585>> [21 april 2021].)

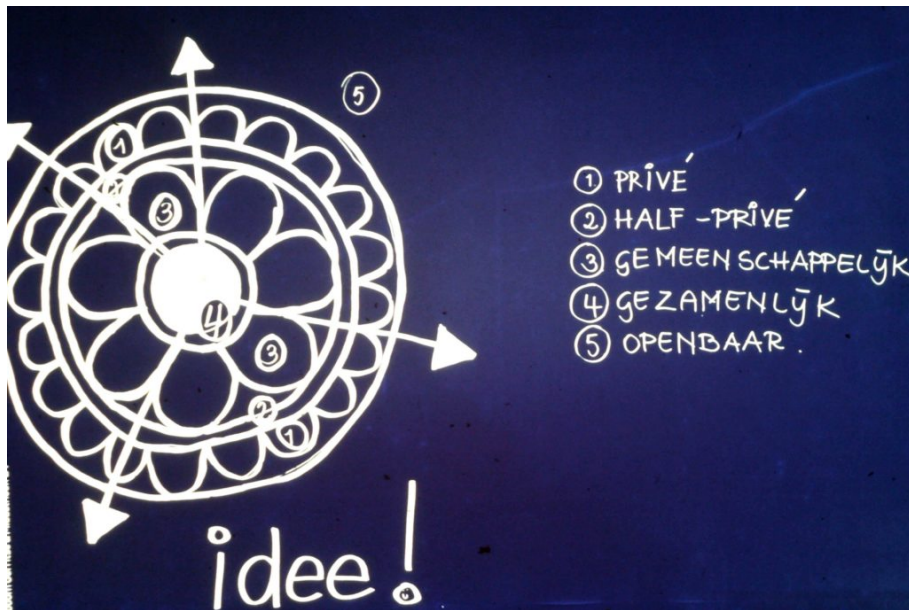

Afb. 35 | Guus Canoy/EGM-architecten, de Banier (interieur van een clusterruimte), 1975-1980, Rotterdam (foto: archief van De Banier, datering geschat 1980-1990).

Afb. 36 | Guus Canoy/EGM-architecten, de Banier (plattegronden), 1975-1980, Rotterdam (foto: Philip Krabbendam, 'Gemeenschappelijk Wonen: Centraal Wonen in de Banier te Rotterdam', De Architect, 5 februari 2020 <<https://www.dearchitect.nl/architectuur/blog/2020/02/blog-gemeenschappelijk-wonen-centraal-wonen-in-de-banier-te-rotterdam-101235585>> [21 april 2021].)

Plattegrond van de Banier met verschillende woningtypen (A t/m E) en de gemeenschappelijke ruimten grijs gemarkeerd. Let op de doorlopende binnengang op de eerste en derde verdieping. Binnen deze woningtypen zijn gerealiseerd: 13 2-kamerwoningen; 13 kleine 3-kamerwoningen; 7 split-level 3-kamerwoningen; 2 kleine 4-kamerwoningen; 5 4-kamerhoekwoningen; 8 split-level 4-kamerwoningen en 8 split-level 5-kamerwoningen.

Afb. 37 | Guus Canoy/EGM-architecten, de Banier (concept door architect), 1975-1980, Rotterdam (foto: Philip Krabbendam, 'Gemeenschappelijk Wonen: Centraal Wonen in de Banier te Rotterdam', De Architect, 5 februari 2020
<<https://www.dearchitect.nl/architectuur/blog/2020/02/blog-gemeenschappelijk-wonen-centraal-wonen-in-de-banier-te-rotterdam-101235585>> [21 april 2021].)

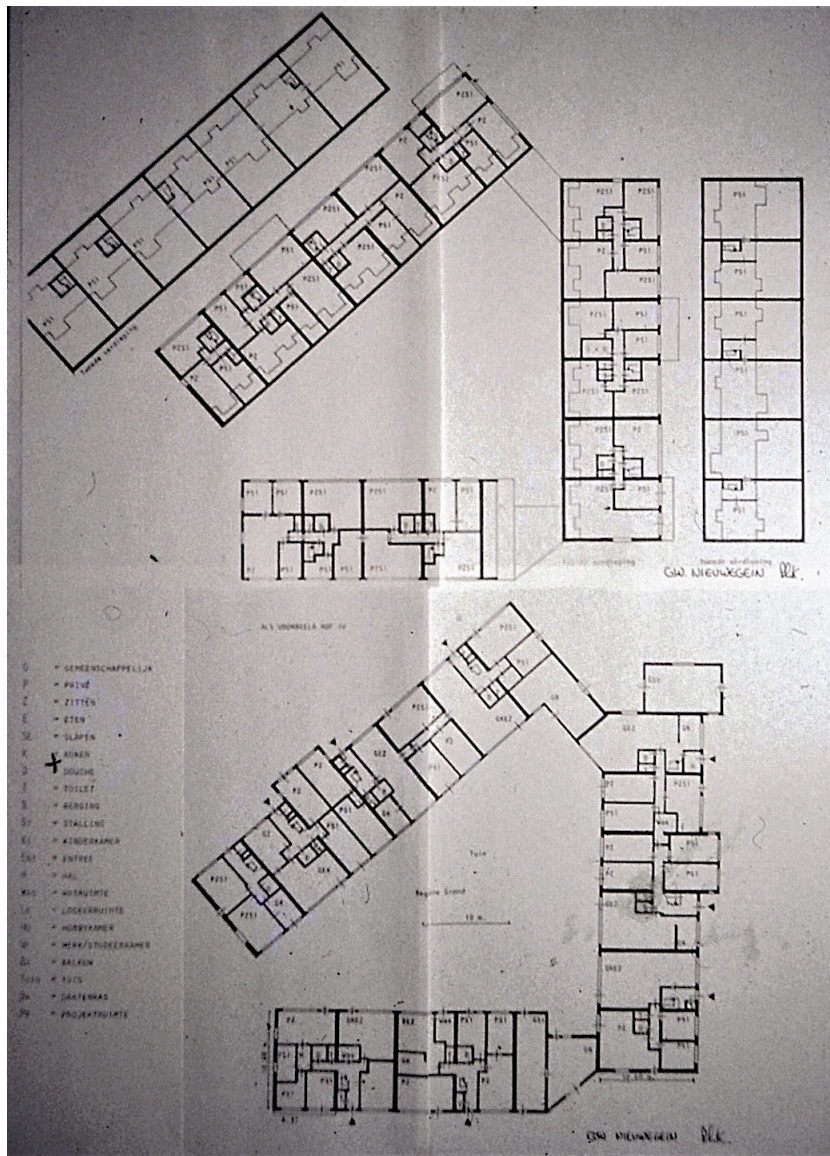
Afb. 38 | Architectenbureau J. Hurkmans, de Meenthe (exterieur; woningen), 1976-1981, Tilburg (foto: <<https://demeenthe.wordpress.com/>> datering onbekend, [23 april 2021]).

Afb. 39 | Architectenbureau J. Hurkmans, de Meenthe (exterieur; projecthuis gesitueerd in de scherpe hoek van het terrein), 1976-1981, Tilburg (foto: <https://demeenthe.wordpress.com/> > datering onbekend, [23 april 2021]).

Afb. 40 | Architectenbureau J. Hurkmans, de Meenthe (interieur; projecthuis), 1976-1981, Tilburg (foto: Sanne van Drenth, januari 2021).

Afb. 41 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (plattegrond), 1979-1982, Nieuwegein (foto: foto: Archief Philip Krabbendam, datering geschat 1982-2010).

Afb. 42 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (interieur, Bruynzeel binnenwandensysteem), datering geschat 1981-1982, Nieuwegein (foto: Archief Philip Krabbendam, geraadpleegd in januari 2021).

Afb. 43 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (interieur; clusterkeuken), 1979-1982, Nieuwegein (foto: foto: Archief Philip Krabbendam, datering geschat 1982-2010).

Afb. 44 | Leo de Jonge en Pieter Weeda, de Wandelmeent (buitenruimte van de wandelstraat, met tuinmeubilair voor het huis en de waterpomp op het plein), 1973-1977, Hilversum (foto: <www.wandelmeent.nl>, datering geschat 2016-2020, [23 april 2021]).

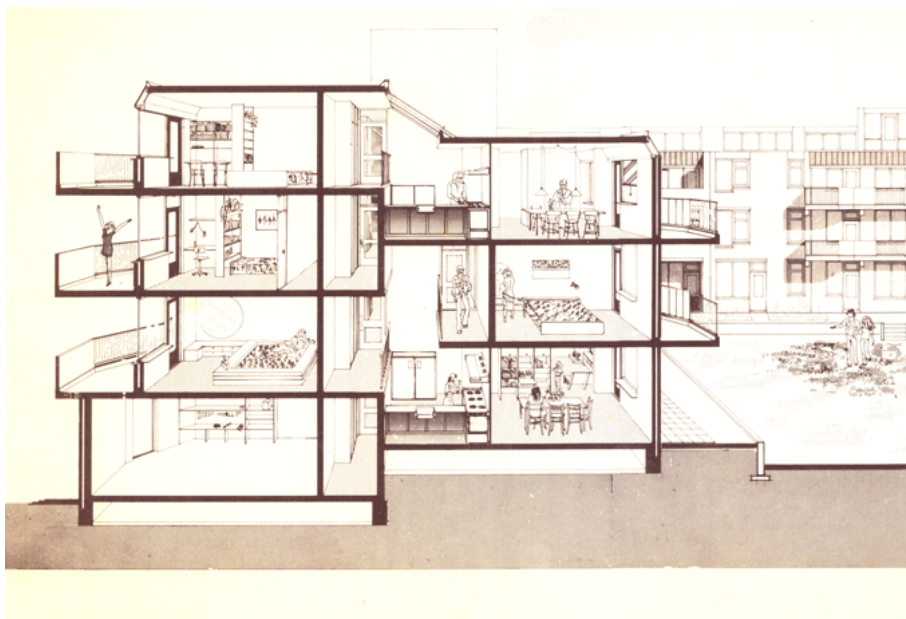
Afb. 45 | Leo de Jonge en Pieter Weeda, de Wandelmeent (bushokje), 1973-1977, Hilversum (foto: Flip Krabbendam, < <https://www.dearchitect.nl/architectuur/blog/2020/01/blog-gemeenschappelijk-wonen-centraal-wonen-in-de-hilversumse-wandelmeent-101234862>>, 21 januari 2020, datering afbeelding onbekend, [23 april 2021]).

Afb. 46 | Leo de Jonge en Pieter Weeda, de Wandelmeent (decoratief speelelement), 1973-1977, Hilversum (foto: Sanne van Drenth, januari 2021).

Afb. 47 | Guus Canoy/EGM-architecten, de Banier (gemeenschappelijke binnentuin), 1975-1980, Rotterdam (foto: Anna Dijkhuis en Philip Krabbendam, 'Op bezoek bij "De Banier"', Gewoon Anders 39 (2016) 125, datering geschat 1980).

Afb. 48 | Guus Canoy/EGM-architecten, de Banier (dwarsdoorsnede en perspectieftekening van het gebouw en de binnentuin), 1975-1980, Rotterdam (foto: Philip Krabbendam, 'Gemeenschappelijk Wonen: Centraal Wonen in de Banier te Rotterdam', De Architect, 5 februari 2020 <<https://www.dearchitect.nl/architectuur/blog/2020/02/blog-gemeenschappelijk-wonen-centraal-wonen-in-de-banier-te-rotterdam-101235585>> [21 april 2021].)

Afb. 49 | Architectenbureau J. Hurkmans, de Meenthe
(buitenruimte; achtertuinen met een weids graslandschap) 1976-1981, Tilburg (foto: <https://demeenthe.wordpress.com/> > datering onbekend, [23 april 2021]).

Afb. 50 | Architectenbureau J. Hurkmans, de Meenthe
(buitenruimte; aanduiding privéterrein) 1976-1981, Tilburg (foto: Sanne van Drenth, december 2020).

Afb. 51 | Architectenbureau J. Hurkmans, de Meenthe
(buitenruimte; binnenhof) 1976-1981, Tilburg (foto: <https://demeenthe.wordpress.com/> > datering onbekend, [23 april 2021]).

6 | Het gebruik: onderhoud, aanpassing en transformatie

Het is inmiddels bijna veertig jaar na de oprichting van de eerste Centraal Wonen-projecten. Tegenwoordig wonen in deze projecten nog enkele bewoners uit de initiatieffase, maar ook een groep nieuwe bewoners heeft zijn intrek genomen. De onderzochte Centraal Wonen-projecten functioneren tot op heden nog min of meer naar hun oorspronkelijke idealen.¹⁸⁵ De aandacht die is geschonken aan flexibiliteit en aanpasbaarheid voor toekomstige bewoners en hun verantwoordelijkheid over de gemeenschappelijke ruimten, maken het interessant om het gebruik van deze gebouwen te beschouwen. De aard van Centraal Wonen zorgt ervoor dat onderhoud en aanpassing van de eigen woonomgeving op een andere wijze gebeurt dan in een reguliere woonomgeving.

Welke fysieke aanpassingen van bewoners, woningcorporatie en gemeente zijn er nodig geweest om het gebouw te laten functioneren als gemeenschappelijk woonproject? Daartoe bespreekt dit hoofdstuk de aanpassingen die de projecten in de loop van de tijd hebben ondergaan. Uit het onderzoek naar de vier Centraal Wonen-projecten is gebleken dat er verschillende aanpassingen zijn gedaan, variërend van alledaags onderhoud tot renovatie en transformatie. De aanpassingen zijn gecategoriseerd in *onderhoud*, *aanpassing van gemeenschappelijke ruimten*, en de *transformatie van de woonvorm*, die achtereenvolgens in dit hoofdstuk zullen worden besproken. Het onderhoud betreft het dagelijks onderhoud door bewoners en grotere verduurzamingsprojecten door woningcorporaties. Een andere terugkerende gebeurtenis is de verandering van functies voor gemeenschappelijke ruimten, waarbij een in onbruik geraakte ruimte wordt aangepast aan de eisen van de tijd en nieuwe bewonerswensen. Vervolgens wordt een voorbeeld besproken van een transformatie van de woonvorm, waarbij een grootschalige renovatie is aangegrepen om de wensen van bewoners te heroverwegen. Tot slot bespreekt dit hoofdstuk de uitdagingen van Centraal Wonen voor de toekomst, die een weerslag hebben op veranderend gebruik en daarmee op het gebouw.

Onderhoud

De constructie waarin onderhoud en beheer is geregeld, verschilt per Centraal Wonen-project. Particuliere projecten voeren het onderhoud zelf uit, of besteden dit uit aan gespecialiseerde bedrijven. Centraal Wonen-projecten waarbij een woningbouwcorporatie eigenaar is van het gebouw kennen een verdeling van onderhoud zoals bij reguliere huurwoningen. Hierbij voeren bewoners kleine, alledaagse interne reparaties uit en verzorgt de woningbouwcorporatie de grotere klussen zoals onderhoud van de buitengevel. De gemeenschappelijke ruimten worden schoongemaakt en onderhouden door de bewoners, wat betekent dat de bewoners gezamenlijk zorgdragen voor deze ruimten. Kenmerkend voor Centraal Wonen is dit gedeelde zorgdragen middels participatie in commissies.

¹⁸⁵ Voor de meest actuele aantallen raadpleeg: GEMEENSCHAPPELIJK WONEN, 2021.

Alle woningen van **Gemeenschappelijk Wonen** in Nieuwegein – op drie koopwoningen en één vrijesectorwoning na – zijn sociale huurwoningen in het bezit van woningcorporatie Jutphaas. Dat betekent dat het technische onderhoud door de woningcorporatie uitgevoerd wordt. Anders dan bij gangbare sociale huurwoningen beheren de bewoners van het project de tuinen en de inrichting en het dagelijks onderhoud van de gemeenschappelijke ruimten. Daarvoor zijn verschillende commissies opgericht, die enerzijds van sociale aard zijn en anderzijds gericht op het praktische onderhoud van het project. Zo zijn de kluscommissie, de projectvoorzieningencommissie en de tuincommissie gericht op het onderhoud, het schoonhouden en de inrichting van de gemeenschappelijke ruimten (afb. 52-53).

Het terrein en de woningen van **de Meenthe** zijn eigendom van de Vereniging van Eigenaren. Dat betekent dat al het onderhoud wordt uitgevoerd door de bewoners zelf of wordt uitbesteed aan externe partijen. Het snoeien van de bomen, het vervangen van verlichting of de renovatie van het dak, alles moet besloten en geregeld worden door de Vereniging van Eigenaren en de bewonersvereniging. Hoewel in de Meenthe niet met vaste commissies wordt gewerkt, wordt de expertise van bewoners wel benut. 'Een van onze bewoners heeft een tuindersbedrijf en die snoeit nu de bomen.' Bewoonster Anneke, landschapsarchitect bij de Provincie Noord-Brabant, heeft samen met een andere bewoonster het binnenterrein heringericht. Met gemeentesubsidie hebben zij samen met bewoners van de Meenthe op werkzaterdagen het binnenterrein groener en weelderiger ingericht.

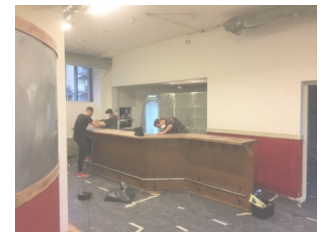
De in de late jaren zeventig gebouwde projecten krijgen ook te maken met de noodzaak tot verduurzaming. De geïndustrialiseerde en gestandaardiseerde bouwmaterialen en -constructie hebben weinig isolatiewaarde en hebben warmtelekken bij de plinten van (flexibele) wanden, de kozijnen of het dak. Het verduurzamen van een woning is een nieuwe ingreep in of aanpassing van het gebouw: daken worden vervangen, er worden zonnepanelen toegevoegd of de gevel wordt aangepast. De verduurzaming van een straat of een woonerf vraagt om ingrijpende aanpassingen. Woningcorporatie Het Gooi en Omstreken besloot in samenspraak met bewoners een grootschalige renovatie uit te voeren en daarbij energiebesparende maatregelen te nemen voor **de Wandelmeent**. Daarbij werden onder anderen de daken vervangen door isolerende daken in de oorspronkelijke groene kleur, zonnepanelen geplaatst en een nieuw verwarmingsstelsel voor aardwarmte via stookhuizen aangelegd (afb. 54).¹⁸⁶ Daartoe werden op twaalf warmtepompen en twee stookhuizen geplaatst.

Aanpassing van de gemeenschappelijke ruimten

Typerend voor Centraal Wonen is dat een bewonersgroep een zeer gedetailleerde voorstelling maakt van het wonen: in het individuele huishouden, in een cluster en in het project. Het komt zelden voor dat bewoners precies wonen zoals zij het zich hebben voorgesteld. Een veel voorkomende verandering is het voornemen om geregeld gezamenlijk te dineren. De achterliggende gedachten van het avondmaal is zowel sociaal als praktisch: het is een moment om elkaar te spreken en bewoners hoeven niet iedere dag zelf te koken. In realiteit bleek dat geen houdbare gewoonte.

Afb. 52

Afb. 53

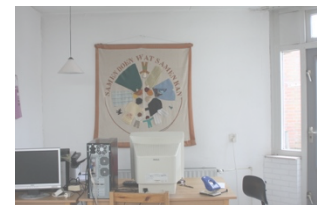
Afb. 54

¹⁸⁶ GOOI EN OMSTREKEN, 2021.

In de **Meenthe** ‘begonnen de kinderen te protesteren. De volwassenen zaten samen en de kinderen kropen bij elkaar. Op een gegeven moment is er geen interactie meer tussen kind en ouders. En [...] niet iedereen heeft zin in zuurkoolstamp.’¹⁸⁷ Steeds minder bewoners kwamen naar de gezamenlijke avondmaaltijd in de projectruimte, tot er op den duur helemaal geen belangstelling meer voor was. De multifunctionele projectruimte veranderde daarop niet van bestemming, maar verloor simpelweg een van de dagelijkse activiteiten.

In de **Banier** zijn de clusterruimten vanuit alle woningen bereikbaar via een binnengang met tussendeuren. Het was aanvankelijk de bedoeling dat deze ruimten zouden functioneren als verlengde huiskamers voor de bewoners van de omliggende woningen, die samen een clustergroep zouden vormen en elkaar daar spontaan zouden kunnen ontmoeten. In de praktijk woonden de clustergroepen meer verspreid over het gebouw, en werden de ruimten allen gebruik op afspraak. ‘Omdat de clusters niet als verlengstuk van de eigen huiskamer werden gevoeld, zijn ze tamelijk sober ingericht. Ze waren eigenlijk ‘van niemand’. Daarom was er ook weinig verzet tegen om ze een andere bestemming te geven.’¹⁸⁸ In de loop der tijd is een deel van de clusterruimten omgebouwd tot projectruimten met specifieke functie, te gebruiken door alle bewoners. Daardoor beschikken de bewoners van de Banier nu niet alleen over een grotere gemeenschappelijke projectruimte met keuken, bar en koffiehoeke, maar ook over een schildersatelier, en logeerkamer met badcel, een klusruimte en een verenigingskantoor (afb. 55).

De Wandelmeent werd ontworpen met het idee dat de gemeenschappelijke ruimten flexibel moesten zijn en op den duur anders ingedeeld konden worden. In de woningen resulteerde dit in doorbraakmogelijkheden en de uitwisseling van ruimten, voor de gemeenschappelijke ruimten werd geacht dat deze van functie konden veranderen. Wandelmeent 15 is door de jaren van bestemming veranderd. Vlak na de oprichting bleek in de Hilversumse Meent behoefte aan een peuterspeelzaal. Deze werd opgericht voor peuters en opgroeiende kinderen en veranderde in een buitenschoolse opvang waarvan ook kinderen uit de buurt gebruik maakten. Tegenwoordig doet de ruimte dienst als jeugdhonk voor jongeren, waar filmavonden en slaapfeestjes worden georganiseerd.

Afb. 55

Transformatie van de woonvorm

Centraal Wonen begon als alternatief op het gevestigde woningaanbod en groeide uit tot meer dan honderd woonprojecten die vanuit min of meer dezelfde principes zijn ontstaan. Wanneer een project is opgeleverd, de ideeën over het wonen zijn gemanifesteerd in de stenen en het laatste plakband van de ramen is geplukt, breekt een andere tijd aan. De pionierstijd is voorbij en langzaam evolueert het experimentele woonproject tot woonvorm. Dat houdt in dat er een bepaalde evaluatie van het project plaatsvindt. Welke zaken werken goed, en welke minder? Dat kan ook betekenen dat er grote aanpassingen moeten worden gedaan om het project leefbaar te houden.

Gemeenschappelijk Wonen in Nieuwegein is in 2008 volledig gerenoveerd, waarbij alleen de dragende constructie is behouden. Na verloop

¹⁸⁷ Ton Kusters, interview met bewoner en initiatiefnemer van de Meenthe, Tilburg, 5 januari 2021.

¹⁸⁸ Ben Lindeman, interview met bewoner, Rotterdam/Utrecht, 28 december 2020.

van tijd bleek het flexibel wandensysteem van Bruynzeel uit het oorspronkelijke ontwerp van Flip Krabbendam onpraktisch, gehorig en niet meer aan te sluiten op de wensen van de bewoners (afb. 56-58). Het gebouw bestond daarnaast oorspronkelijk uit 31 woongroepen – een woonvorm die voor sommige huishoudens geen toekomstperspectief bood. Stellen met kinderen hadden in een woongroep te weinig ruimte voor een extra gezinslid of meer behoefte aan privacy in de opvoeding van hun kind. Hoewel Centraal Wonen is ontstaan vanuit het idee ouders met kinderen te emanciperen, waren het juist de ouders met kinderen die wegtrokken uit het woonproject. Zo ontstond een eenzijdige bewonerssamenstelling.

Na vergaderingen met bewoners, woningcorporatie Jutphaas en architectenbureau DUS werd de betekenis van ‘flexibiliteit’ heroverwogen. In plaats van flexibele indelingsmogelijkheden door verplaatsbare wanden, kregen woningen een vaste plattegrond en werden er meer typen woonvormen toegevoegd aan het project. Met de termen *shared living M*, *L* en *XL* zijn 8 typologieën ondergebracht in het project (afb. 59). Onder *Shared living M* behoren kleine tweelaags woningen voor kleine gezinnen, appartementen voor mensen met een rolstoel, xs-appartementen voor starters, XXL-gezinswoningen met zes slaapkamers en Humanitas-woningen waar mensen met een verstandelijke beperking beschermd wonen. *Shared living L* bevat gemeenschappelijk wonen voor starters met extra gedeelde woonkeuken en gedeeld wonen voor ouderen met gemeenschappelijke logeerkamer en wasmachineruimte. *Shared living XL* zijn woongroepen, waarbij bewoners over een eigen slaapkamer en woonkamer beschikken met een gedeelde ‘XL woonkamer’, badkamer en keuken, wasmachineruimte en berging.¹⁸⁹ De drijfveren achter deze verandering waren meer behoefte aan privacy en mogelijkheid om te verhuizen binnen het project. Flexibiliteit zat niet meer in de interne aanpassing, maar in de mogelijkheid te verhuizen naar een geschikte woning binnen het project. Astrid Neijenhuijs van woningcorporatie Jutphaas benoemt dat het verloop, ook wel de mutatiegraad, na de renovatie groot is gebleven.¹⁹⁰ De bewoners zijn – op de harde kern na – niet honkvast. Als zij meer te besteden hebben trekken zij weg.¹⁹¹

Hoewel volledige sloop en herbouw van het complex goedkoper was geweest, is gekozen om de dragende constructie in stand te houden. De hoofdvorm is hetzelfde gebleven, waarbij de woningen rond drie hoven zijn gegroepeerd en de bouwhoogte is aangehouden. Het aanzicht en de uitstraling van het project zijn veranderd. Opvallend is de groene houten gevelbeplating aan de buitengevels richting de wijk, die communiceert dat de huizen een eenheid vormen (afb. 60). De kleur op de gevels richting de binnenhoven is pastelgroen, en oogt wat zachter. Ook de ramen zijn veranderd en zijn nu schijnbaar willekeurig ten opzichte van elkaar gepositioneerd. Meer dan het vorige ontwerp lijkt het project uit te dragen dat hier anders wordt gewoond dan gebruikelijk, zonder af te wijken van de hoofdvorm en opzet.

Afb. 56

Afb. 57

Afb. 58

Afb. 59

Afb. 60

¹⁸⁹ DUS ARCHITECTS.

¹⁹⁰ Astrid Neijenhuijs, interview met medewerker woningcorporatie Jutphaas Wonen, Nieuwegein/Arnhem, 18 januari 2021.

¹⁹¹ Tegelijkertijd kan een bewonersgroep met meer inkomen niet tot het project toetreden, vanwege de inkomensgrens die de woningcorporatie aan de huurwoningen stelt.

Besluit: Het gebruik en de uitdagingen voor de toekomst

De eerste Centraal Wonen-projecten zijn inmiddels veertig jaar oud en zijn in deze tijd geëvolueerd tot woonvorm. De vier onderzochte gebouwen huisvestten nu meerdere generaties bewoners, die ieder geleidelijk hun aanpassingen hebben gedaan aan de woningen en gemeenschappelijke voorzieningen. Veranderingen aan het project vinden niet plaats zonder overleg en evaluatie met bewoners. Dagelijks onderhoud en aanpassing zijn niet enkel noodzaak om het project leefbaar te houden, ze vormen gelijktijdig de aanleiding voor verbetering en de realisatie van nieuwe woonwensen.

Bewoonster Barbara van Sambeek van de Meenthe organiseert met een groepje medebewoners thema-avonden waarin zij hun woonwensen bespreken.

‘Waarom wonen wij hier samen? Wat was jouw ideaalplaatje en is dat uitgekomen? [...] Kunnen we het verbeteren en fijner maken om hier te wonen?’¹⁹² Het filosoferen over wonen en het evalueren van de woonwensen vindt ook plaats tijdens de bewoningsfase.

Onderhoud aan het project wordt in samenspraak uitgevoerd door extern ingehuurd partijen, de woningcorporatie of de bewoners zelf, afhankelijk van het type klus. Daarbij worden de vaardigheden van bewoners zelf ingezet. Hierbij moet vermeld worden dat bewoners bereid moeten worden gevonden om zich in te zetten. In ieder project zijn er bewoners die meer betrokken zijn bij de organisatie, en bewoners die zich ervan onthouden. Sommige onderhoudstaken zijn groter en betreffen de interne techniek of verduurzaming van het gebouw. De jaren zeventig gebouwen zijn toe aan verduurzaming om ze te laten voldoen aan de eisen van de tijd en leefbaar te houden. Bij de Wandelmeent is ten dele rekening gehouden met het oorspronkelijke aanzicht van het gebouw, door de keuze voor de oorspronkelijke kleur van de daken maar de stookhuizen zijn nieuwe bouwwerken. Bij de grootschalige renovatie van Gemeenschappelijk Wonen is ervoor gekozen om af te wijken van het oorspronkelijke ontwerp en zijn de gevels voorzien van groene houten panelen.

Ook het interieur is onderhevig aan veranderingen. Een opvallende tendens is de aanpassing van de functies van gemeenschappelijke ruimten. Centraal Wonen projecten beschikken over kleinere ruimten met een specifieke functie en één of meerdere multifunctionele ruimten. De multifunctionaliteit zorgt ervoor dat de ruimte kan worden gebruikt voor meerdere doeleinden en biedt flexibiliteit die een ‘verlies’ aan functies toestaat. De kleinere ruimten zijn zo ingericht dat deze van functie kunnen veranderen. In het bijzonder functies die geënt zijn op de behoefte van een specifieke leeftijdsgroep, raken snel in onbruik. Ruimten als een vergader- of feestruimte, zijn voor een grotere bewonersgroep relevant.

Jaap Evert Abrahamse concludeert in *Opkomst en ontwikkeling van de bloemkoolwijk* (2020) dat wijken en buurten uit de jaren zeventig en tachtig naar verwachting een veel geleidelijker proces van verandering doormaken dan de naoorlogse wijken.¹⁹³ Hij wijt dit aan de problematiek – fysieke slijtage van woningen en woonomgeving, parkeerproblematiek en instroom van nieuwe inwoners voor wie de wijken niet ontworpen zijn – die niet te vergelijken is met

¹⁹² Barbara van Sambeek, interview met de bewoonster van de Meenthe, Tilburg, 5 januari 2021.

¹⁹³ Abrahamse 2019, p. 22.

de problematiek in de oudere naoorlogse wijken.¹⁹⁴ Een vergelijkbare conclusie kan getrokken worden voor de Centraal Wonen-projecten, met als toevoeging dat de betrokkenheid ervoor zorgt dat zij sneller aanpassingen en verbeteringen aan het project zullen uitvoeren. Tegelijkertijd zorgt een gebrek aan betrokkenheid voor een snellere verloedering van het project.

Naast de beschreven veranderingen aan het gebruik en aanzien van de gebouwen, zijn er in de loop van de tijd processen van buitenaf, zoals sociaal-maatschappelijke en politieke ontwikkelingen, die de woonvorm hebben beïnvloed en een uitdaging vormen voor de toekomst van Centraal Wonen. Architect Flip Krabbendam signaleert een veranderd **gebruik van de woning**, wat druk legt op de gemeenschappelijke voorzieningen van Centraal Wonen-projecten. 'In de zestiger en zeventiger jaren werd de privacy van het gezin als iets gevaarlijks beschouwd. In de tijd dat we Centraal Wonen ontwierpen, was de helft van de bevolking overdag thuis, en kwamen de kinderen uit school ook thuis. Er werd nog echt gewoond in de woningen, en gemeenschappelijke ruimten kwamen meer tot hun recht. Misschien komt het door de neoliberale systeem waarin iedereen wordt aangezet tot werken, terwijl het tegelijkertijd de vrije tijd probeert in te vullen met belevenissen ook weer buiten de woonsfeer.'¹⁹⁵ In zijn ogen wordt er niet alleen minder gebruik gemaakt van gemeenschappelijke ruimte, maar is ook de eigen woning 'een vooral logistieke aangelegenheid' geworden.¹⁹⁶ Alleenstaanden en tweeverdieners werken hard en geven hun geld graag uit aan 'belevenissen' buiten het huis, zoals een avond naar het theater, de bioscoop of uiteten.

In het tijdschrift van de Landelijke Vereniging Centraal Wonen *Genoos Anders* wordt ook wel gesproken van een tijd van individualisme, met dikke-ikken en 'duiventil-mensen die hun woning in- en uitvliegen, in een wereld die meer en meer beheerst wordt door het spel en door de virtuele wereld van het internet.'¹⁹⁷ Daarnaast is 'het gezin weer een hoeksteen geworden, een klein kasteel dat voor zichzelf vecht. [...] In het begin kwamen mensen hier wonen omdat ze kinderen hadden. Mensen dachten dat het goed was als hun kinderen contact hadden met andere mensen.'¹⁹⁸ Het omgekeerde is gebeurd: mensen met kinderen trekken eerder weg.

In dit kader is de grootschalige renovatie van Gemeenschappelijk Wonen in Nieuwegein een bijzonder voorbeeld van hoe er met deze tendens kan worden omgegaan. Er is een hedendaagse invulling gegeven aan het wonen door een variatie aan woonvormen toe te voegen. De conclusie die de bewonersgroep heeft getrokken is dat de behoefte aan gemeenschappelijkheid kan veranderen in de tijd. Werkelijke flexibiliteit zit niet in verschuifbare wanden, maar in de mogelijkheid om te verhuizen binnen het project naar een geschikter woningtype.

In het voorjaar van 2020 brak de Covid-19 **pandemie** uit. Bewoners houden tot op heden (juni 2021) afstand van elkaar, sommige gemeenschappelijke ruimten zijn 'gesloten' en activiteiten op projectniveau

¹⁹⁴ Abrahamse 2019, p. 22.

¹⁹⁵ Persoonlijke correspondentie met Flip Krabbendam, 17 mei 2021.

¹⁹⁶ Krabbendam 2001, pp. 7-9.

¹⁹⁷ Toet 2009b, pp. 2-3.

¹⁹⁸ Flip Krabbendam, interview met de architect van Gemeenschappelijk Wonen, Delft/Utrecht, 11 januari 2021.

vinden niet meer plaats. Centraal Wonen draait echter voor een groot deel om gezamenlijke activiteiten, zowel praktisch als sociaal zoals een vergadering of klusdag.¹⁹⁹ Gemeenschappelijke ruimten worden nauwelijks gebruikt, behalve door thuiswerkers die een ruimte innemen als tijdelijk kantoor. Het is de vraag in hoeverre nieuwe bewoners kunnen integreren in de bestaande groep met beperkingen op het sociale leven. Ook is het onzeker hoelang de beperkingen op het sociale leven nog blijven gelden en wat er overblijft van de mate van gemeenschappelijkheid zodra de maatregelen zijn opgeheven. Verlangen bewoners naar een toename aan gemeenschappelijke activiteiten of zijn zij in de afgelopen periode gewend en gehecht geraakt aan een beperkte Centraal Wonen-vorm?

Daarnaast vermoeden professionals dat er meer behoefte is aan het **wonen met gelijkgestemden**. Centraal Wonen is ontstaan vanuit het idee dat alle lagen uit de samenleving in één project konden samenleven, dat in het belang was van de projectbewoners en bewoners uit de buurt. Door het project zowel ruimtelijk als praktisch open te stellen naar de buurt, zouden meer mensen profiteren van de extra vrijheid die Centraal Wonen had gewonnen. Dit bleek minder succesvol dan gedacht omdat er niet altijd even respectvol met de gemeenschappelijke ruimten werd omgegaan. Het imago van Centraal Wonen als communebeweging droeg niet bij aan de integratie met de buurt. Hoewel er voorbeelden zijn van succesvolle gemeenschappelijke functies voor project én buurt (zoals de naschoolse opvang in de Wandelmeent), zijn latere projecten meer naar binnen gekeerd. De naar binnen gekeerde hofjes zijn beperkt toegankelijk voor buitenstaanders. De behoefte om zich af te scheiden van de buurt is groter gebleken dan de behoefte om zich open te stellen.

¹⁹⁹ Desalniettemin blijken de bestaande sociale structuren sterk genoeg om ook in de coronatijd enige activiteiten gezamenlijk te ondernemen, zoals een koffie-uurtje in de tuin, wandelen in kleine clubjes of boodschappen doen voor een zieke.

Afb. 52 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen, 1979-1982, Nieuwegein (foto: <<https://www.facebook.com/gwNieuwegein>> juli 2016 [23 april 2021]).

Afb. 53 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (aanpassing van het interieur van de barruimte door bewoners), 1979-1982, Nieuwegein (foto: <<https://www.facebook.com/gwNieuwegein>>, oktober 2017 [23 april 2021]).

Afb. 54 | Leo de Jonge en Pieter Weeda, de Wandelmeent (zonnepanelen en isolerende dakbedekking), 1973-1977, Hilversum (foto: <<https://www.bvintersell.nl/act iviteiten/wandelmeent-hilversum>>, datum geschat 2016, [23 april 2021]).

Afb. 55 | Guus Canoy/EGM-architecten, de Banier (interieur gemeenschappelijke kantoorruimte met verenigingscomputer en Centraal Wonen-wandkleed), 1975-1980, Rotterdam (foto: Sanne van Drenth, april 2021).

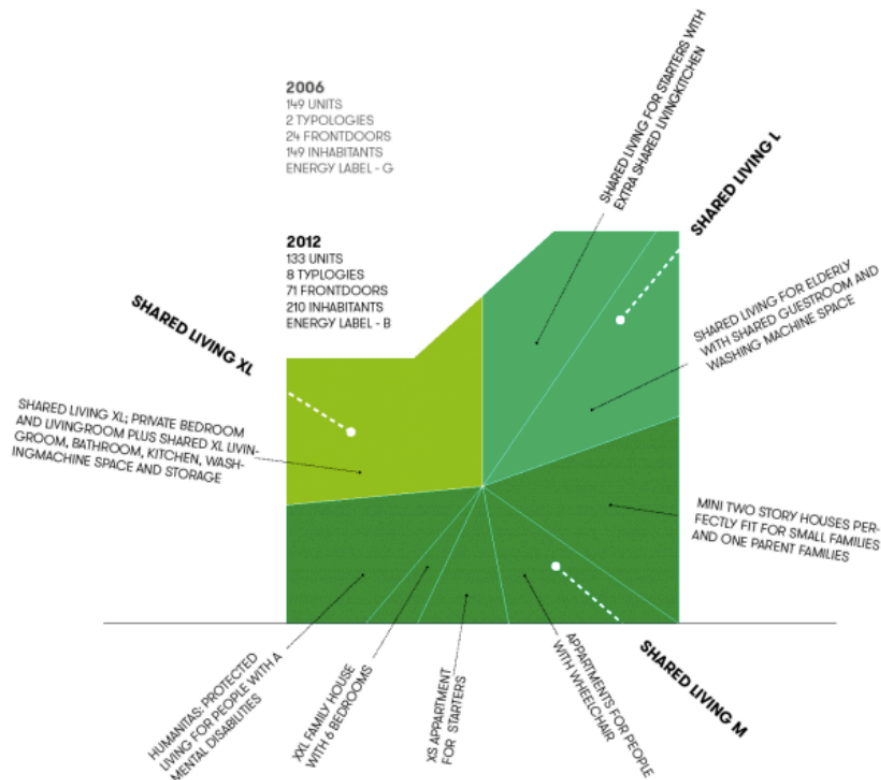
Afb. 56 | Capture uit CASE STUDIES NL (2014), Nr. 7 GW Nieuwegein, de nadelen van het Bruynzeel binnenwanden-systeem.

Afb. 57 | Capture uit CASE STUDIES NL (2014), Nr. 7 GW Nieuwegein, de nadelen van het Bruynzeel binnenwanden-systeem.

Afb. 58 | Architectenbureau Krabbendam, Gemeenschappelijk Wonen (interieur, gemeenschappelijke douches), datering geschat 1981-1982, Nieuwegein (foto: Archief Philip Krabbendam, geraadpleegd in januari 2021).

Afb. 59 | DUS Architects, Gemeenschappelijk Wonen (woonconcepten), datering geschat 2008, Nieuwegein (foto: <houseofdus.com/work/#project-shared-living> [31 mei 2021]).

Afb. 60 | Capture uit CASE STUDIES NL (2014), Nr. 7 GW Nieuwegein, renovatie van het project door DUS Architects (ontwerp gevelbeeld).

Conclusie

Centraal Wonen is een bijzondere woonvorm uit de jaren zeventig, die in de jaren tachtig tot wasdom kwam en zich nog jaren daarna heeft gemanifesteerd in de Nederlandse woningbouw. Architecten en bewoners van Centraal Wonen-projecten streven naar een huis als een jas en een straat als een dorp en beseffen dat dit alleen met gezamenlijke inspanning tot stand kan komen. Het leverde een bijzondere gebouwencategorie op. Bijzonder genoeg om dit onderzoek aan te wijden, waarin antwoord is gezocht op de vraag hoe Centraal Wonen zich in Nederland als woonvorm in de jaren zeventig en tachtig heeft ontwikkeld en welke architectuurproductie het heeft opgeleverd. Onderzoek in het archief naar de geschiedenis van collectieve woonvormen, de context van de jaren zeventig en het ontstaan van Centraal Wonen hebben geleid tot de eerste drie hoofdstukken van deze scriptie. Na een selectie te hebben gemaakt uit de eerste Centraal Wonen-projecten uit de jaren zeventig en tachtig, volgde een tiental interviews en projectbezoeken aan de Wandelmeent, de Banier, de Meenthe en Gemeenschappelijk Wonen. De hoofdstukken 4, 5 en 6 beslaan het onderzoek naar de ontwikkeling van initiatief tot woonvorm en de uitdagingen waarvoor Centraal Wonen in de jaren erna heeft gestaan. De woonvorm en onderzochte gebouwen zijn opgevat als dynamisch geheel. Centraal Wonen is niet zozeer het gebouw of de plattegrond. Het is het geheel van initiatieffase tot bewoning, waarbij een groep bewoners gezamenlijk een project initieert en beslissingen maakt over gedeelde voorzieningen (voorwerpen, ruimten, activiteiten) en privé zaken, in samenwerking met architect(en), woningcorporatie en gemeente. Het resultaat is niet alleen een gebouwencategorie maar ook een levenswijze, die niet los van elkaar kunnen worden beschouwd. Het onderzoek heeft geresulteerd in bevindingen die relevant zijn voor de architectuurgeschiedenis, cultuurhistorie en architectuurpraktijk.

Architectuurgeschiedenis

Allereerst wijst het eerste hoofdstuk op de geschiedenis van het collectief en gemeenschappelijk wonen in het Westen en toont aan dat er een golfbeweging is in collectief wonen versus privé. Het wonen in de zekere privacy van het eigen gezin is vanaf 1800 dominant en collectieve woonmodellen ontstaan veeleer als tegenreactie op geldende misstanden in de samenleving, gestoeld op economische, politieke of sociale doelstellingen. Opvallend is dat er een tendens is te herkennen in het ontstaan van nieuwe collectieve en gemeenschappelijke woonvormen en emancipatiegolven. Wanneer een doelgroep zodanig is achtergesteld in de huisvesting dat er sprake is van een crisis, ontstaan nieuwe initiatieven. Dit gold voor arbeiders, vrouwen en in de jaren zestig en zeventig ook voor jongeren. De historische voorlopers laten zien dat er in de geschiedenis altijd sprake is geweest van collectiviteit en gemeenschappelijkheid in het wonen, en Centraal Wonen slechts één van de vele woonmodellen is. Centraal Wonen onderscheidt van de andere woonvormen door de veranderende context van de jaren zestig en zeventig en een bij uitstek sociale doelstelling. De achtergestelde bewonersgroepen wilden losbreken uit de sobere naoorlogse woonomgeving, participeren binnen een buurtgemeenschap en het gezin openstellen voor een groter sociaal leven.

Centraal Wonen is de meest coherente beweging in de Nederlandse woningbouwgeschiedenis waarin de sociale, emancipatorische en democratische idealen uit de jaren zestig en zeventig zo helder zijn vertaald in gedeelde woonbehoeften en woonprojecten.

Het tweede hoofdstuk bespreekt hoe deze woonbehoefte werd ondersteund door nieuwe inzichten van architecten en sociologen. Zij publiceerden over de interactie tussen mensen en hun omgeving, de woonomgeving als *habitat*, de herwaardering van de oude structuren van de stad en de herinterpretatie van de structuralistische theorie in de architectuur. Het besef ontstond dat bouwen, wonen en het leven complexer waren dan de modernisten hadden aangenomen en architectuur en stedenbouw in deze complexiteit konden faciliteren.

Een sprong naar het vijfde hoofdstuk bespreekt de stedenbouw en architectuur van de vier onderzochte Centraal Wonen-projecten. De kritiek op het naoorlogse functionalisme en de alternatieven van *Forum*-architecten, werden enkele jaren later weerspiegeld in de ontwerpen van de Wandelmeent, de Banier, de Meenthe en Gemeenschappelijk Wonen. Het is niet bekend in hoeverre de architecten zich hebben laten beïnvloeden door de architectuur en geschriften van de bij *Forum* betrokken architecten, maar de gebouwen kunnen in ieder geval worden beschouwd als alternatief op de modernistische architectuur en stedenbouw die de nieuwe ontwikkelingen in de architectuur lijken te hebben omarmd.

Het pleidooi van de *Forum*-architecten voor een menswaardige architectuur, weerklonk in de centrale positie die de bewoners innamen in de ontwerpfase van Centraal Wonen-projecten. Waar Habraken al eerder schreef over het belang van de vrijheid voor bewoners om hun eigen woning te kunnen indelen, werd dit bij Centraal Wonen de standaard. Het belang van bewoners reikte verder: vanaf de start van een Centraal Wonen-project speelden bewoners de hoofdrol. De architect had een faciliterende rol, hielp woonwensen te achterhalen en deze samen te brengen in een ontwerp. Daarbij was de beleving van bewoners in sferen van openbaar naar privé van belang. Dit denken over het 'in contact staan' met medebewoners, via deuren, ramen en gemeenschappelijke ruimten, werd al tien jaar eerder geuit door Van Eyck. Er kan zelfs worden gesteld dat de Centraal Wonen-projecten speelden met zijn ideeën over reciprociteit. De projecten zijn met opvallende variëteit ontworpen in het straatbeeld en interieur, met trappen, erkers, balkons en 'hoekjes om'. Dit alles is met oog voor gelijkwaardigheid gedaan, zonder grote entreehallen, hiërarchische opbouw van woningen of barrières voor het betreden van gemeenschappelijke ruimtes. Zowel de gemeenschappelijke binnenruimte als buitenruimte werd visueel en programmatisch gedifferentieerd. Een Centraal Wonen-gebouw kan worden opgevat als dorp, een Centraal Wonen-straat als dorpsstraat.

Een Centraal Wonen-project is echter niet altijd van buitenaf herkenbaar, doordat het gebouw soms minimaal lijkt af te wijken van de omringende bebouwing. De wat naar binnen gekeerde, grauw aandoende jarenzeventig en -tachtig architectuur maakt dat de gebouwen geen toegankelijke schoonheid bevatten. Nu de projecten ruim veertig jaar oud zijn, kan verval snel leiden tot

sloop.²⁰⁰ Centraal Wonen is echter een bijzondere schakel in de Nederlandse architectuurgeschiedenis, waarin een keur aan ontwerp oplossingen te ontdekken is die kenmerkend zijn voor de jaren zeventig en tachtig.

Cultuurhistorie

Een belangrijk element van Centraal Wonen is de sociale structuur en de betrokkenheid van bewoners, die inherent zijn aan de woonvorm. Het derde hoofdstuk beschrijft de ontstaansgeschiedenis en vangt aan met de oproep van Lies van den Donk-van Dooremaal. Deze oproep en de daaropvolgende ontwerpbijsluitingen symboliseren de mondigheid van bewoners in de jaren zeventig. De jaren die erop volgden waren gekleurd door idealistische gesprekken over hoe het gemeenschappelijk wonen zich zou moeten voltrekken en pogingen om woningcorporaties en lokale gemeenten te overtuigen van deze nieuwe woonvorm. Het geloof in de positieve uitwerkingen die Centraal Wonen zou hebben op de maatschappij schetst een mooi beeld van het geloof in de positieve effecten van de woonomgeving.

Het vierde hoofdstuk beschrijft de initiatieffase van de vier onderzoeksprojecten en concludeert dat dit een lang proces was waarin zowel het ruimtelijk ontwerp als de sociale structuren werden uitgedacht, in nauwe samenspraak met de architect. De bewoners hadden inspraak op de plattegrond van hun eigen woning en bepaalden welke voorzieningen zij wilden delen en met wie. Vanuit deze aanpak ontstonden ideeën om te ontwerpen in sferen (privé, semi-privé, gemeenschappelijk, semi-openbaar en openbaar) en woningen te clusteren.

Hoofdstuk zes toont aan dat de onderzoeksprojecten in de loop van veertig jaar zijn aangepast. Van grootschalige renovaties en verduurzaming, tot de aanpassing van gemeenschappelijke ruimten en interne doorverhuizingen: Centraal Wonen-projecten zijn door de betrokken bewoners aan constante evaluatie en toe-eigening onderhevig en daardoor veranderlijk. Tegelijkertijd ligt bij een gebrek aan betrokkenheid van bewoners verloedering en verval op de loer. Het feit dat een groot deel van de Centraal Wonen projecten heden nog min of meer functioneert zoals oorspronkelijk bedoeld, toont aan dat het experiment geslaagd is.

De grote betrokkenheid van bewoners bij hun woonomgeving en elkaar - van het moment van initiatie tot veertig jaar bewoning - is waardevolle cultuurhistorie. Centraal Wonen markeert een overgang tussen het zeer ideologisch collectiviteitsdenken van de communebeweging en het neoliberalisme en individualisme dat aan het einde van de jaren tachtig postvatte. Centraal Wonen bevat elementen van beide kampen: 'samen doen wat samen kan' maar ook uitgaan van de onafhankelijkheid van het individu. De belangen van het individu worden afgewogen tegen de belangen van de groep en daarin wordt een balans bereikt. Ruimtelijk resulteert dit in de realisatie van zelfstandige woningen en gemeenschappelijke ruimten, sociaal resulteert dit in een bewonersgroep die betrokken is bij elkaar en hun woonomgeving en afspraken maakt over onderhoud en verandering.

²⁰⁰ Erfgoedprofessionals richtten zich met het programma Post-'65 op het potentiële erfgoed vanaf 1965. Door de inventarisering van het potentiële erfgoed uit deze periode groeit de kennis over deze gebouwen, wat ook bevorderlijk is voor de kennis over en de waardering van Centraal Wonen.

Het is juist deze betrokkenheid bij de woonomgeving en een buurt als gemeenschap, waarbij burens naar elkaar omkijken, die wordt aangemoedigd door gemeenten.²⁰¹ Tegelijkertijd laten de onderzochte projecten zien dat de behoefte aan gemeenschappelijkheid volatiel is. De woning en woonomgeving moet daarmee om kunnen springen door te faciliteren in deze variatie. Gemeenschappelijke ruimtes moeten van functie kunnen veranderen en er moeten verschillende woningtypen zijn waarnaar verhuisd kan worden.

Architectuurpraktijk

De waarde van de architectuur van Centraal Wonen-projecten zit niet zozeer in het gebouw als esthetisch woonobject, maar in de vormgeving van de gemeenschappelijke ruimten en de overgangsruidten, in de verdeling tussen privé en collectief en de nieuwe ruimtelijke organisatievormen in de plattegrond. Met Centraal Wonen werden persoonlijke woonwensen, diversiteit en gebruikscomfort verkozen boven standaardisatie en efficiëntie van de bouw. Daarom is veelal een grote variatie aan woningplattegronden te zien en (geclusterde) gemeenschappelijke ruimten. De onderzochte projecten experimenteerden met deze nieuwe woonvorm. Er werd nagedacht over de ontsluiting van de gemeenschappelijke ruimten en de zichtbaarheid van buitenaf. Daartoe werd gedacht in overgangsruidten en sferen van privé naar openbaar, waarbij de woning privé was. De overgangsruidten zoals hallen, balkons en voor- en achtertuinen maken het mogelijk dat bewoners elkaar kunnen ontmoeten en zich tegelijkertijd terugtrekken. In deze ruimten is de gemeenschappelijkheid zeer flexibel en afhankelijk van de behoefte van bewoners en essentieel voor de balans tussen gemeenschappelijk en privé.

Deze volledig gemeenschappelijke of semi-gemeenschappelijke ruimten staan veranderingen toe: zij worden toegeëigend, veranderd van functie of omgebouwd tot woonruimte. De waarde van gebouwen en gebieden neemt toe wanneer bewoners betrokken zijn of zich erin herkennen. Collectief en gemeenschappelijk wonen is in de loop der tijd geëvolueerd in een waaier aan woontypen. Wanneer we terugblikken op de geschiedenis staat Centraal Wonen aan het begin van een professionele bouwpraktijk voor gemeenschappelijke woonprojecten met een sociale doelstelling. Centraal Wonen is erin geslaagd gemeenschappelijkheid te realiseren in sociale woningbouw.

De huidige druk op de woningmarkt zorgt voor een nieuw momentum voor het denken over de woningbouw. Peter Camp geeft in *Wonen in de 21ste eeuw* een overzicht van de huidige variatie aan alternatieve woonvormen die de afgelopen jaren zijn ontstaan. Hij stelt dat de huidige initiatieven op het gebied van collectief en gemeenschappelijk wonen nog steeds grotendeels op grond van sociale doelstellingen ontstaan. Wat Centraal Wonen op kleine schaal deed, gebeurt nu op grotere schaal. Residentiele hoogbouw wordt voorzien van faciliteiten voor collectief gebruik, zoals werkplekken op de begane grond. Vaak zijn dit betaalde voorzieningen, ook te gebruiken voor buurtbewoners, zoals restaurants of winkels. De vraag is in hoeverre er een echte gemeenschap kan ontstaan in hoogbouw met betaalde voorzieningen die niet in het zicht liggen, niet direct te bereiken zijn en niet beheerd worden door bewoners. Bovendien zijn deze nieuwste initiatieven pragmatischer van aard en kunnen de sociale

²⁰¹ Van Pelt & Repetur 2018, p. 3.

intenties verwateren door economisch gewin in het voordeel van de projectontwikkelaars en investeerders.

Een typerend voorbeeld is The Collective Old Oak in Londen, een *co-living* project met eigentijdse collectieve ruimten zoals een *games room* en *co-workingspaces*, met privéruimte gereduceerd tot 9,5m².²⁰² Bij deze woonvormen moet de sociale betekenis van ‘gemeenschappelijk’ niet uit het oog worden verloren. Hoewel er veel collectieve voorzieningen zijn gerealiseerd, zijn bewoners eerder betalende consumenten dan beheerders van deze ruimten.

Hoewel er belangstelling is voor het wonen met meer gemeenschappelijkheid (delen van goederen, delen van ruimte in het appartement), zijn de mogelijkheden om zelf een project te realiseren nog niet erg groot. In sterke mate hangt dit af van gemeentebestuur, de eigen kennis van initiatiefnemers en de financiële middelen. Voor de huidige Nederlandse woningbouwopgave is het van belang dat er meer ruimte wordt gegeven aan gemeenschappelijke wooninitiatieven en er wordt geleerd van het verleden. Centraal Wonen wijst ons op de verantwoordelijkheid die bewoners nemen wanneer zij zich verbonden voelen met hun woonomgeving. Het kan leiden tot een differentiatie van de architectuur, een gevarieerde bewonerssamenstelling en een straat die aanvoelt als een dorp. Tegelijkertijd toont Centraal Wonen dat gemeenschappelijk wonen geen verschraving van de woonkwaliteit en privacy mag zijn. De eigen woning moet passen als een jas of er moet perspectief zijn op verhuizen binnen de woonomgeving.

Voor nader onderzoek

Er is nog veel onbekend over de architectuur van Centraal Wonen. Deze scriptie omvat de uiteenzetting van vier Centraal Wonen-projecten, waarmee slechts het topje van de ijsberg is blootgelegd. De Wandelmeent, de Banier, de Meenthe en Gemeenschappelijk Wonen kunnen nader onderzocht worden. In deze scriptie is het onderscheid tussen de inbreng van individuele bewoners, beslissingen op groepsniveau en ontwerpideeën van architecten minimaal onderzocht. De projecten beschikken over hun eigen archiefmateriaal. Het is aannemelijk dat er notulen van de ontwerpbijeenkomsten zijn.

Nader onderzoek zou zich ook kunnen richten op de inventarisatie van Centraal Wonen-projecten. Het is goed mogelijk dat Centraal Wonen-projecten uit de late jaren tachtig andere architectuurhistorische resultaten opleveren. Het is aannemelijk dat de architectuur van Centraal Wonen een reflectie is van architectuurtrends uit de ontstaansperiode en kennis over ontwerpen voor gemeenschappelijkheid. Een andere interessante invalshoek voor nader onderzoek is de analyse van ‘mislukte’ of ongerealiseerde Centraal Wonen-projecten, om te ontdekken welke organisatorische of architectonische zaken minder goed hebben gewerkt.

Daarnaast is het architectuurhistorisch onderzoek naar gemeenschappelijke woonvormen nog marginaal in vergelijking met overheersende woonvormen, zoals de gezinswoning. De recent ontstane woonprojecten die Peter Camp beschrijft in *Wonen in de 21ste eeuw*, zijn het onderzoeken waard. Maar ook collectieve en gemeenschappelijke woonvormen die verder teruggaan in de geschiedenis verdienen meer aandacht. Zo zijn de commune en woongroep als

²⁰² THE COLLECTIVE, ‘The Collective Old Oak’, 2021.

woningtypologie nog onvoldoende onderzocht in de architectuurgeschiedenis.
Er zullen ongetwijfeld nog andere woonvormen zijn, waarvan het bestaan nog
onbekend is.

Bibliografie

Abrahamse, J.E., *Opkomst en ontwikkeling van de bloemkoolwijk. Het ontwerp van woonwijken in Nederland en de zoektocht naar identiteit*, Amersfoort (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) 2019.

Alexander, C., 'A City is not a Tree', *Ekistics* 23 (1967) 139, pp. 344-348.

Anon., 'De tijd is rijp voor 'Centraal Wonen'', *Limburgs Dagblad*, 7 maart 1970, p. 10.

Anon., "Erg democratisch gezin niet goed voor jonge kinderen" *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 maart 1975, p. 3.

Baars, H.D., Grossouw, H., *Ontwerpen met predikaat, 1973-1974*, serie A2, 's-Gravenhage (Ministerie van VRO), 1978.

Barbieri, S. U., *Architectuur en planning. Nederland 1940-1980*, Rotterdam (Uitgeverij OIO) 1983.

Barzilay, M., R. Ferwerda, A. Blom, *Predicaat Experimentele Woningbouw 1968-1980*, Amersfoort (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) 2018.

Bebel, A., *Die Frau und der Socialismus*, Stuttgart (Dietz) 1878.

Beekers, W.P., *Het bewoonbare land: Geschiedenis van de volkshuisvestingsbeweging in Nederland* Amsterdam (BOOM) 2012 (PhD onderzoek; VU Vrije Universiteit).

Beerends, A. "Een structuur voor het raadhuis van Amsterdam", *TABK* 1 (1969), pp. 13-15.

Biggelaar, J. van den, *De lelijke jaren zeventig: moderne architectuur, publieke perceptie en de vroegtijdige sloop van vier prestigieuze projecten*, Houten (Spectrum) 2018.

Blom, A., J. Bregit, M. van der Heiden, *Typologie van de vroeg na-oorlogse woonwijken*, Zeist (Projectteam Wederopbouw van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg) 2004.

Bodiansky, V., Congrès internationaux d'Architecture moderne [CIAM 9: Aix-en-Provence, 19-25 juli 1953], *Contribution de l'Architecture d'aujourd'hui à la Charte de l'habitat*, Nendeln (Kraus Reprint) 1979.

Bos, A., J.P. Oud, *De stad der toekomst de toekomst der stad: een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de stadsgemeenschap*, Rotterdam (NIRO) 1946.

Brand, S., *How Buildings Learn: What Happens After They're Built*, Londen (Penguin Books) 1994.

Buch, J., *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880 / 1990*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 1993.

Camp, P. *Wonen in de 21ste eeuw: naar een hedendaags Utopia*, Den Haag (Acco) 2018.

Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid, *Voorschriften en wenken voor het ontwerpen van woningen (1965)*, 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1969 (herdruk).

Christian, D.L. (red.), *Communities Magazine* 115 (2002), p. 6.

Cramwinckel-Weeda, C.J., *Communes en communebewegingen. Een literatuurstudie*, Deventer (Van Loghum Slaterus) 1976 (proefschrift Landbouwwetenschappen, Landbouwhogeschool Wageningen).

Dainese, E., 'Concept of "Habitat": the Cellular Design Reformulation of the Post-War Modern Movement', in: C. Newman, Y. Nussaume, B. Pedroli (red.), *Landscape and*

Imagination. Towards a new baseline for education in a changing world, Florence (Uniscap) 2013.

Dam, H. van, 'Het woonecologisch structuurmodel als bewustwordingsspel', *Tijdschrift voor Huishoudkunde* 9 (1988) 1.

Dam, H. van, H. van Leeuwen, *Woonecologie: tussen consumptie en existentie*, Wageningen (Stichting Voorlichting Huishoudwetenschappen) 1989.

Dien, A. van (red.), *Nederlandse architectuur en stedenbouw '45-'80: opstellen, vraaggesprekken, documentatie*, Amsterdam (Bakker) 1984.

Doevendans, C.H., J.H. Luiten, I. Mekel, R.A. Rutgers, *Stadsvorm Tilburg, historische ontwikkeling: een methodisch morfologisch onderzoek*, Eindhoven (Technische Universiteit Eindhoven) 1993.

Engelhard, M., *Een samenleving in beweging. Nederland tussen 1976 en 2005 in 200 trends en 100 hotspots*, Den Haag (Nationaal Archief) 2016.

Es, E. van, *De geëngageerde jaren zeventig. Het streven naar een waarlijk democratische architectuur*, Rotterdam (z.u.) 2006.

Es, E. van, *Cultuurhistorische verkenning Oude Noorden*, Rotterdam (Gemeente Rotterdam) 2013. Via: PROVENIERSRINGEL <<http://proveniersringel.nl/wp-content/uploads/2014/04/2013-Cultuurhistorische-verkenning-Oude-Noorden-Agniesebuurt-en-Provenierswijk-raadsvoorstel-van-portefeuillehouder-Berndsen.pdf>> [8 april 2021].

Eyck, A. van, 'Het verhaal van een andere gedachte', *Forum voor Architectuur en Daarmee Verbonden Kunsten* 7 (1959).

Eyck, A. van, 'editorial', *Forum voor Architectuur en Daarmee Verbonden Kunsten* 15 (1960-1) 3.

Eyck, A. van, 'The Medicine of Reciprocity Tentatively Illustrated', *Forum voor Architectuur en Daarmee Verbonden Kunsten* 15 (1960-1) 6-7.

Eyck, A. van, 'The Fake Client and the Great Word 'No'', *Forum voor Architectuur en Daarmee Verbonden Kunsten* 16 (1962) 3.

Fourier, F.M., *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales: prospectus et annonce de la découverte*, Parijs (Librairie de l'Ecole Sociétaire) 1841.

Fromm, D., E. de Jong, *Cluster Cohousing Revisited*, Berkeley/Rotterdam (Social + Design Press) 2019.

Geyl, W.F., *Wij en de Wijkgedachte*, Utrecht (V. en S.) 1949.

Gudmand-Høyer, J., 'Integreret boligkollektiv', *Forum Arkitekten* 73 (1971) 20, pp. 432-435.

Habraken, N.J., *De dragers en de mensen – het einde van de massawoningbouw*, Amsterdam (Scheltema & Holkema) 1961.

Habraken, N.J., 'Three R's for Housing', *Forum* 10 (1966) 1.

Hall, P., *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design Since 1880*, Chichester (Wiley-Blackwell) 2014.

Heidegger, M., 'Bauen, Wohnen, Denken', in: Otto Bartning, *Mensch und Raum*, Darmstadt (Neue Darmstädter Verlagsanstalt) 1952, pp. 72-84.

Hertzberger, H., 'Editorial', *Forum voor Architectuur en Daarmee Verbonden Kunsten* 15 (1960-1) 5.

Kesler, B., *Centraal wonen in Nederland. Een onderzoek naar bewonerservaringen en sociaal-ruimtelijke voorwaarden*, Wageningen (Landbouwwuniversiteit Wageningen) 1991.

Kleyn, L. 'Wonen zonder wegwijzers', *Trouw*, 20 maart 1973, p. 13.

Kirkup, T., E.R. Pease, *A history of socialism*, London (A. and C. Black) 1913.

Howard, E. *To-Morrow: A Peaceful Path to Real Reform*, Londen (Swan Sonnenschein & Co.) 1989.

Krabbe, R., P. Vlug (red.), *Centraal Wonen in beeld 1977-1986 deel 1*, Rotterdam/Hoogezand (Stichting Huis in Eigen Hand/Landelijke Vereniging Centraal Wonen) 1986.

Krabbendam, F., 'Centraal wonen gaat een tijd mee, maar gaan we met onze tijd mee?', *Gewoon Anders* (2001) 81, pp. 7-9.

Krabbendam, F., A. Dijkhuis, 'Op bezoek bij "De Banier"', *Gewoon Anders* 39 (2016) 125, pp. 8-15.

Landelijke Vereniging Centraal Wonen, *Centraal Wonen. Voorlichtingsbrochure*, Groningen (Landelijke Vereniging Centraal Wonen) 1983.

Lee, S. *The Commune Movement during the 1960s and 1970s in Britain, Denmark and the United States*, (The University of Leeds) 2016.

Leeuwen, H. van (red.), *Samen wonen: symposium werkplaats activiteiten*, Wageningen (Landbouwhogeschool) 1978.

Leeuwen, H. van, *Ecologie van het wonen: algemene inleiding tot de wisselwerking tussen mens en gebouwde omgeving*, 's-Gravenhage (VUGA) 1980.

Levi-Strauss, C., *Les Structures élémentaires de la parenté*, Parijs [z.u.] 1949 (proefschrift)

Lips, E., "'Hier woont men in de wereld". Luxe hoogbouw in Nederland tijdens de wederopbouw', *Bulletin KNOB* 120 (2021) 1, pp. 14-34.

McCamant, K., C. Durrett, E. Hertzman, *Cohousing. A Cotemporary Approach to Housing Ourselves*, Berkeley, California (Ten Speed Press) 1988 (herdruk.)

Metcalf, B., D. Christian, 'Intentional Communities', in: K. Christensen, D. Levinson, *Encyclopedia of Community: From the Village to the Virtual World*, Thousand Oaks, CA (Sage) 2003, pp. 671-676.

Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, *Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening*, Den Haag (Ministerie van VRO) 1973 – Deel 1, 2 en 3.

Mühlestein, E., Museum für Gestaltung (red.) *Das andere Neue Wohnen, Neue Wohnen (bau)formen*, Zurich (Museum für Gestaltung) 1986.

Nelissen, N.J.M., *Grondbeginselen van de sociale ecologie*, Utrecht (Het Spectrum) 1972.

Pelt, M. van, Lou Repetur, *De sociale basis: terug van weggeweest. Startnotitie*, Utrecht (Movisie) 2018.

Petsch, J., *Eigenheim und gute Stube, Zur Geschichte des bürgerlichen Wohnens*, Keulen (Dumont) 1989.

Prins, A., *Wonen. De fascinerende gelaagdheid van een alledaagse bezigheid*, Zutphen (Walburg Pers) 2021.

Redactie, 'Energieke veteranen in een oud en wijs koopproject. De Meenthe viert 25 jarig bestaan', *Gewoon Anders* 28 (2006) 98, pp. 6-8.

Rooijen, H. van, F. Veldkamp, *Centraal wonen in beeld, deel 2. Financiële, beheersmatige, bestuurlijke en sociale aspecten*, Breda (Landelijke Vereniging Centraal Wonen) 1988.

Saal, C.D., 'Centraal Wonen: tweestromenland', *De Architect*, 10 (1979) 10, pp. 61-2.

Sargisson, L., 'Second-Wave Cohousing: A Modern Utopia?', *Utopian Studies*, 23 (2012) 1, pp. 28-56.

Schmid, S. et al., *A History of Collective Living. Models of Shared Living*, Basel (Birkhäuser) 2019.

Schneider-Wessling, E., 'Urbanes Wohnen – eine Utopie?' in: K. von Keitz, S. Voggenreiter, *Forum aktueller Architektur in Köln 04*, Keulen (z.u.) 2004. Via: DOCPLAYER < <http://docplayer.org/70261120-Forum-aktueller-architektur-in-koeln-dokumentation-plan04-wohnen1-kay-von-keitz-und-sabine-voggenreiter-hg.html> > [21 mei 2021].

Schuling, D., 'Stadsvernieuwing door de jaren heen', *Rooilijn* 40 (2007) 3.

Schut, W.F., *Circulaire MG 68-5*, Den Haag (Ministerie van VRO) 14 mei 1968.

Studiegroep Woningarchitectuur Kerngroep, *Richtlijnen voor de woningarchitectuur*, S.i (z.p) 1943.

Terlinden, U., Oertzen, S. von, *Die Wohnungsfrage ist Frauensache! Frauenbewegung und Wohnreform 1870 bis 1933*, Berlin (Reimer) 2006.

Thissen, M.H., 'Centraal Wonen in 1971. Een verslag van waarneming, begeleiding en onderzoek over een jaar uit een actie proces', (niet gepubliceerd) 1971a.

Thissen, M.H., 'Gezin uit het isolement trekken door Centraal Wonen', *Plan 2* (1971b) 4, pp. 33-39.

Toet, H., 'Centraal Wonen 40 jaar geleden', *Gewoon Anders* 32 (2009a) 105, pp. 6-7.

Toet, H. 'Grondleggers: Tilly Cornelis, Lies van Dooremaal, Rieneke (en Toon Ploegmakers – de Jonge en Martin van der Valk)', *Gewoon Anders* 32 (2009b) 107, pp. 2-3.

Uhlig, G., *Kollektivmodell Einküchenbaus, Wohnreform and Architekturdebatte zwischen Frauenbewegung und Funktionalismus*, Berlin (Werkbund Archiv 6) 1933.

Uhlig, G., 'Siedeln in Gemeinschaft', in: R. Schneider, W. Nerdinger, W. Wand (red.), *Deutschland, Architektur im 20. Jahrhundert*, Munich (Prestel) 2000.

Veen, P.A.F. van, N. van der Sijs, *Etymologisch woordenboek: de herkomst van onze woorden*, Utrecht/Antwerpen (Van Dale Lexicografie) 1997 (herdruk).

Vestbro, D.U., 'From Collective Housing to Cohousing – A Summary of Research', *Journal of Architectural and Planning Research* 17 (2000) 2, pp. 164-178.

Vletter, M. de, *De Kritiese Jaren Zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982*, Rotterdam (NAi Uitgevers) 2004.

VROM, *Wonen in Groepsverband. Circulaire MG 84-20*, 's-Gravenhage (Directie Onderzoek, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) 1984.

Wierenga, H., 'Experiment Centraal Wonen eindigt voorlopig met een kater', *NRC Handelsblad*, 13 mei 1972.

Internetbronnen

Barzilay, M., 'Ex 73 183 Hilversumse Meent, Wandelmeent', EXPERIMENTELE WONINGBOUW '68-'80 REVISITED, 11 november 2016
<<https://www.experimentelewoningbouw.nl/portfolio/ex-73-183-hilversumse-meent-wandelmeent/>> [8 april 2021].

DE WANDELMEENT, 'De Oprichting', < <https://wandelmeent.nl/geschiedenis-2/>> [7 april 2021].

DE WANDELMEENT, 'De Betrokkenen', 2020, < <https://wandelmeent.nl/geschiedenis-2/>> [8 april 2021].

GEMEENSCHAPPELIJK WONEN, 'adressen woongemeenschappen', 21 april 2021, <<http://www.gemeenschappelijkwonen.nl/adressen-woongemeenschappen>> [21 april 2021].

GOOI EN OMSTREKEN, 'Wandelmeent in Hilversum', <<https://www.gooienom.nl/actueel/energieverbetering/opgeleverd/wandelmeent-in-hilversum>> [18 maart 2021].

Krabbendam, F., 'Gemeenschappelijk Wonen Nieuwegein', CONDITONEEL BLOG, 16 januari 2013, <<http://www.flipkrabbendam.nl/cat8.php#Gemeenschappelijk%20Wonen%20Nieuwegein>> [8 april 2021].

Krabbendam, F., 'Gemeenschappelijk wonen: Centraal Wonen in De Banier te Rotterdam', *De Architect*, 5 februari 2020. Via: <<https://www.dearchitect.nl/architectuur/blog/2020/02/blog-gemeenschappelijk-wonen-centraal-wonen-in-de-banier-te-rotterdam-101235585>> [22 maart 2021].

Lans, J. van der, 'De wijkgedachte. Van gemeenschapszin naar sociale wijkteams', CANON SOCIAALWERK, 1 mei 2007, <<https://www.canonsociaalwerk.eu/nl/details.php?cps=27>> [30 mei 2021].

Muis, R 'VPRO tegenlicht over 'wonen buiten de box'', ARCHITECTENWEB, 10 maart 2021, <<https://architectenweb.nl/nieuws/artikel.aspx?ID=48949>> [31 mei 2021].

PLATFORM BINNENTUIN, 'Centraal Wonen de Banier', 2021
<<http://platformbinnentuinen.nl/tuinen/cw-de-banier/>> [8 april 2021].

VERENIGING GEMEENSCHAPPELIJK WONEN, 'de vereniging', <<http://www.gemeenschappelijkwonen.nl/de-vereniging>> [22 oktober 2020].

VAN DALE UITGEVERS, 2020, <<https://www.vandale.nl/>> [22 oktober 2020].

VAN DALE UITGEVERS, 2021, <<https://www.vandale.nl/>> [7 april 2021].

THE COLLECTIVE, 'The Collective Old Oak', 2021
<<https://www.thecollective.com/locations/old-oak>> [9 april 2021].

Willemsen, M. 'De woongroep maakt een comeback, en zo gek is dat niet', VRIJ NEDERLAND, 6 november 2018, < <https://www.vn.nl/woongroep-gezamenlijk-wonen/> > [2 juni 2021].

DUS ARCHITECTS, 'Shared Living', < <https://houseofdus.com/project/shared-living/> > [25 juni 2021].

Overig

Begeleidingscommissie; rapport van de vergadering van september 1971, archief van Lies van den Donk-van Dooremaal, 64.

Correspondentie van het ministerie van CRM aan E. van den Donk-van Dooremaal, 28 januari 1971, archief van Lies van den Donk-van Dooremaal, 193.

Ingrid van Amelsfort, interview met de bewoonster, Nieuwegein/Utrecht, 23 december 2020.

Ben Lindeman, interview met de bewoner, Rotterdam/Utrecht, 28 december 2020.

Eveline Deirkauf, interview met de bewoner van Gemeenschappelijk Wonen, Nieuwegein/Utrecht, 29 december 2020.

Ton Kusters, interview met de bewoner, Tilburg, 5 januari 2021.

Barbara van Sambeek, interview met de bewoonster, Tilburg, 5 januari 2021.

Flip Krabbendam, interview met de architect van Gemeenschappelijk Wonen, Delft/Utrecht, 6 januari 2021.

Astrid Neijenhuijs, interview met medewerker woningcorporatie Jutphaas Wonen, Nieuwegein/Arnhem, 18 januari 2021.

Peter Camp, interview met auteur van *Wonen in de 21ste eeuw*, Arnhem, 18 januari 2021.

Persoonlijke correspondentie met Marian Verweij en Kees Verweij, bewoners van de Wandelmeent, 30 januari 2021.

Marian Verweij, interview met de bewoonster, Hilversum/Arnhem, 1 februari 2021.

Aart Oosthoek, persoonlijke correspondentie met oud-bewoner van de Wandelmeent, 1 maart 2021.

Rianne Pruis, interview oud-bewoonster van Centraal Wonen-project De Maten in Apeldoorn, Utrecht, 11 maart 2021.